

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАҢЛАР АКАДЕМИЯСИ ТАРИХ
ИНСТИТУТИ**

**ЎРТА ОСИЁ ХАЛҚЛАРИНИНГ ЭТНИК ТАРИХИ ВА
МИНТАҚАДА ЮЗ БЕРГАН ДЕМОГРАФИК
ЖАРАЁНЛАРНИНГ МАНБАЛАРДА АКС ЭТИШИ
(XVI – XIX АСР БИРИНЧИ ЯРМИ)**

**Тошкент
«Yangi nashr»
2011**

63.5(5)

Ў81

Ўрта Осиё халқларининг этник тарихи ва минтақада юз берган демографик жараёнларнинг манбаларда акс этиши (XVI – XIX аср биринчи ярми)

Масъул муҳаррир: Д.А.Алимова, А.А. Аширов – Тошкент, 2011. 128 б.

Тарихий адабиётларни чоп этиш ва янгиларини яратиш бўйича Республика эксперт комиссияси томонидан нашрга тавсия этилган.

Ушбу монография XVI – XIX аср биринчи ярмида Ўрта Осиё аҳолисининг этник таркиби, уларнинг жойлашуви, минтақада кечган демографик жараёнларнинг манбаларда акс этишини тадқиқ қилишга қаратилган. Тадқиқот асосан сўнги ўрта асрларда яратилган бирламчи манбалар, архив хужжатлари ва турли “Сафарнома” характеридаги асарлар асосида амалга оширилди. Шунингдек, унда минтақада содир бўлган демографик жараёнларга сабаб бўлган сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, маданий ва табиий омиллар манбалардаги маълумотлар асосида очиб берилди.

Китоб ўзбек халқи этник тарихи билан қизиқувчи тадқиқотчи олимлар, олий ва ўрта махсус ўқув юрглари талабалари ҳамда кенг китобхонлар оммаси учун мўлжалланган.

Масъул муҳаррирлар:

тарих фанлари доктори, профессор Д. А. Алимова,
тарих фанлари доктори А. А. Аширов.

Тақризчилар:

тарих фанлари доктори, профессор У.С. Абдуллаев
тарих фанлари номзоди Ш. Мусоев

Мазкур китоб Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Фан ва технологиялар ривожланишини мувофиқлаштириш Кўмитасининг А-2-77 “Ўрта Осиё халқларининг IX – XIX аср биринчи ярмидаги этник тарихи ва минтақада юз берган этноинтеграцион жараёнларнинг манбаларда акс этиши” номли амалий тадқиқот лойиҳаси доирасида бажарилган.

№ 2110-6910.

ББК 63.5(5)

УДК: 39(575)(09)

ISBN 978-9943-22-020-1

© ЎзРФА Тарих институти, 2011

МУНДАРИЖА

КИРИШ	4
I Боб. XVI - XIX аср биринчи ярми Ўрта Осиё халқлари этник тарихи акс этган манбалар ва уларнинг умумий тавсифи.....	9
II Боб. Ўрта Осиё хонликлари аҳолиси этник таркибига доир маълумотларнинг манбаларда акс этиши	24
1§ Бухоро хонлиги.....	24
2§ Хива хонлиги	45
3§ Қўқон хонлиги	62
III Боб. Хонликларда юз берган демографик ўзгаришлар ва унга таъсир кўрсатган омилларнинг манбалардаги талқини.....	74
1§ Бухоро хонлиги.....	74
2§ Хива хонлиги	85
3§ Қўқон хонлиги	96
ХУЛОСА	107
ҲОЙДАЛАНИЛГАН МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ.....	111

КИРИШ

Ўзбекистон Республикаси миллий мустақиллиги қўлга киритилган кундан бошлаб унинг ҳудудида яшаган халқларнинг этник тарихи, келиб чиқиши, шаклланиш жараёнлари, миллий кадриятларга айланган асрий анъаналарини ўрганишга алоҳида эътибор берилди. Зеро, жадидчилик ҳаракатининг йирик намоёндаларидан бири Махмудхўжа Бехбудий таъкидлаганидек, “насл-насаби ва етти отасининг исмини билмайдиганларни кул манкурт дерлар”.

Маълумки, Ўзбекистон ҳудудида қадимда сақлар, массагетлар, суғдийлар, бохтарлар, хоразмликлар, фарғоналиклар ва чочликлар яшаб келишган. Шу билан бирга Ўрта Осиё минтақаси турли миллат ва элатлар ҳамда кўчманчи ва ўтроқ аҳоли доимий равишда ўзаро алоқада бўлиб келган жой ҳисобланади. Шу боис Ўзбек халқи этногенезининг шаклланишида бу ерда истикомат қилган элат, уруғ, қабилалар ва уларнинг ўзаро таъсири муҳим рол ўйнаган. Этногенез эса, узок давом этган тарихий жараён бўлиб, XVI - XIX асрларда ҳам давом этган. Демак, кўрилатган давр этник тарих масалаларини тадқиқ қилиш ўзбек халқи этногенези тарихининг муҳим муаммоларидан бирини ҳал этишда алоҳида аҳамият касб этади.

Кўйилган масалани сўнги ўрта асрларда яратилган туркий ва форс тилидаги манбалар, архив ҳужжатлари, “Сафарнома” характеридаги асарлар асосида тадқиқ қилиш ишнинг долзарблигини яна бир бор оширади.

Албатта, амалга оширилган тадқиқот бугунги кунга қадар эришилган илмий натижалар, айнан этник тарих ва этногенез жараёнларига бағишланган мавжуд адабиётларни ўрганиш, уларда илгари сурилган назарий-ғоявий хулосаларни қиёсий таҳлил қилиш асосида тайёрланди. Хусусан, В.В. Бартольд, Н.А. Аристов, А.Ю. Якубовский, П.П. Иванов, Б. Ахмедов, К. Шониёзов, А. Асқаров каби йирик олимларнинг ишлари бу борада таянч вазифасини ўтади.

Масаланинг ўрганилиш тарихи ҳамда бугунги кунгача амалга оширилган ишлар кўлами академик К. Шониёзов томонидан атрофлича очиб берилган¹. Олим С.П. Толстов, А.Д. Удальцов, К.

¹ Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. Тошкент, 2001.

В. Тревер, И.И. Умняков, А.Н. Бернштам, Л.А. Мацулевич, М.М. Герасимов, Н.А. Кисляков, В.В. Гинзбург, А.Ю. Якубовский каби тадқиқотчиларнинг ишларини таҳлил қилиб, ўзбек халқи этногенези масаласига доир турли қараш ва ёндашувларга изох берган.

Жумладан, XX аср 40-йилларигача хорижий ва собиқ СССРда тарихчи олимлар ўртасида ўзбек халқи этник тарихи XV – XVI асрдан, яъни Мовароуннаҳр худудига Дашти Қипчоқ ўзбекларининг кириб келишидан бошланган, деган ноилмий фикрларнинг асоссиз эканлигини очиб беришга қаратилган ишлар юзасидан аниқ хулосалар берган. К. Шониёзов таҳлилларида иккинчи жаҳон уруши арафасида Ғарбий европалик айрим олимлар, хусусан Германияда фашистик оқим намоёндаларининг шовинистик назарияларига қарши олиб борилган ишлар, уларнинг илмий аҳамияти ҳам батафсил ёритилган. Олимнинг мавжуд назарий-илмий қарашлар юзасидан берган якуний хулосалари ҳам катта аҳамиятга эга. Хусусан, уруғ-қабилачилик анъаналарини сақлаб, асосан чорвачилик билан шуғулланиб, кўчманчилик билан кун ўтказиб келган Дашти Қипчоқ ўзбеклари Мовароуннаҳр ва Хоразмга келиб ўрнашгач, маҳаллий аҳоли билан яқинлашиб, қоришиб боришлари натижасида умумий иқтисодий ва маданий бирлик ҳосил бўлганлиги ҳамда бунинг асосида кейинчалик ўзбек миллати ташкил топганлиги таъкидланган².

К. Шониёзов томонидан олиб борилган ушбу тадқиқотлар ўзбек халқи этногенез масаласи юзасидан фанда мавжуд бўлган натижаларни бир тизимга солишга, янгича ёндашув ва назарий-ғоявий қарашларни илгари суришга ёрдам беради. Асарда ўзбек халқининг этногенез жараёни, айниқса унинг дастлабки босқичлари батафсил таҳлил қилинган. Кўрилаётган масаланинг қадимдан то XV асргача бўлган даври турли археологик, нумизматик материалларни туркий, араб ва форс тилидаги манбалар билан киёслаб ўрганилиши ишнинг илмий аҳамиятини янада оширган. Асарнинг ўзбек халқи шаклланиш жараёнини акс эттирувчи муҳим тадқиқот сифатидаги аҳамиятини эътироф этган ҳолда, қайд этиш лозимки, унда сўнгги ўрта асрларда Ўзбекистон худудида кечган этник жараёнларга етарлича ўрин ажратилмаган. Хусусан, муаллиф “XVI – XVIII асрларда Мовароуннаҳр ва унга туташ

---

² Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни ... 411-414-бетлар.

минтақалардаги этно-сиёсий аҳвол” деб номланган қисмда асосий эътиборни минтақада кечган сиёсий аҳволни ёритишга қаратган. Шу билан бирга, олим XVI асрда кўчманчи уруғларнинг Дашти Қипчоқдан Мовароуннаҳр ва унга туташ ҳудудларга кириб келиши, аҳолининг этник таркиби, машғулот турлари ҳақидаги умумий маълумотларни бериб ўтиш билан чекланган. Шунингдек, тадқиқотда масалани ёритишда ушбу даврга оид айрим манбаларгина муомалага тортилган. Баъзи ҳолатларда эса манбалардаги маълумотларни келтиришда баъзи жузъий камчиликларга ҳам йўл қўйилган. Жумладан, XVI асрнинг 30-йилларида Бухоро ҳукмдорларининг юришлари натижасида Хива хонлиги аҳолисининг бир қисмини турли ҳудудларга олиб кетилиш жараёни ёритилган саҳифаларда айрим чалкашликлар, иктибослардаги ноаниқликлар кўзга ташланади.

Ўз ўрнида академик Б. Аҳмедов ҳам Ўзбек халқининг келиб чиқиши ва халқ бўлиб шаклланиши масаласини тадқиқ этишда қўлёзма манбаларнинг муҳим ўрин тутишини алоҳида таъкидлаб ўтган³. Олим ушбу муаммони ечишда археологик топилмалар, хитой, араб, форс ва туркий тилдаги ёзма манбалар ва қадимий афсона, ривоят, қиссаларни ўрганиш ҳамда таҳлил қилиш зарурлигига эътибор қаратган. Жумладан, “Авесто”, қадимги юнон манбалари, Фирдавсийнинг “Шохнома”, Маҳмуд Қошғарийнинг “Девони лугатит-турк”, Рашидуддиннинг «Жомеъ ут-таворих», Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома», шунингдек, “Таворихи гузидаи Нусратнома”, Маҳмуд ибн Валининг “Баҳр ул-асрор фи манокиб ал-аҳёр” каби асарларини кўрсатиб ўтган.

Этник тарих масаласига оид илмий натижаларни Олий ўқув юртлари талабаларига етказишда, академик А. Асқаров томонидан нашр этилган ўқув қўлланма катта амалий аҳамиятга эга бўлди⁴. Олим этногенез масаласи юзасидан назарий хулосалар бераркан, XVI – XIX асрларда Мовароуннаҳрга Дашти Қипчоқ ўзбек уруғларининг кириб келиши ва бу билан боғлиқ этномаданий жараёнларга ҳам тўхтаб ўтган.

Мавжуд илмий адабиётлар таҳлили шуни кўрсатадики, Ўрта Осиё халқларининг сўнгги ўрта асрлардаги этник тарихини

³ Аҳмедов Б. Ўзбекларнинг этник тарихини ўрганишда қўлёзма манбаларни ўрни. Тарихдан сабоқлар. Тошкент, 1994. 369-378-бетлар.

⁴ Асқаров А.А. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи. Тошкент, 2007.

чуқурроқ тадқиқ этиш, кўплаб бирламчи манбалардаги маълумотларни илмий муомалага жалб этиш бугунги кунда ҳам долзарб масалалардан бири ҳисобланади. Шу жиҳатдан, тақдим этилаётган монографияда XVI – XIX аср биринчи ярмида Ўрта Осиё хонликлари аҳолисининг этник таркиби, минтақада юз берган демографик жараёнлар, уларнинг асосий омилларини очиб беришга ҳаракат қилинди.

Бухоро, Хива ва Қўқон хонликларининг худудий чегараси, аҳолиси таркибидаги уруғларнинг жойлашган ўрни, уларнинг мамлакат сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ҳаётидаги иштироки каби масалалар турли ўрта аср манбалари асосида ёритилди.

Шунингдек, ушбу даврда минтақада юз берган этнодемографик жараёнларга бевосита таъсир кўрсатган сиёсий, иқтисодий, маданий ва табиий омиллар аниқланиб, уларнинг туб моҳияти таҳлил қилинди. XVI асрда кўчманчи ўзбек қабиаларининг Дашти Қипчоқдан кириб келиши билан боғлиқ жараёнлар кўриб чиқилди.

Этносларнинг номларигина санаб ўтилган айрим ишлардан фарқли ўлароқ хонлик аҳолисининг этник таркиби, бу этносларнинг жойлашган ўрни, унга сабаб бўлган омиллар ҳамда миграцион жараёнлар натижасида аҳоли демографиясининг ўзгариб бориши ва айрим этноинтеграцион жараёнлар ўрта аср манбалари асосида очиб берилди. Шунингдек, ҳукмдорлар томонидан олиб борилган сиёсат натижасида юзага келган этник жараёнлар, уларнинг оқибатларига доир маълумотлар аниқланиб таҳлил этилди.

Албатта, манбаларнинг ўзига хос жиҳатидан келиб чиқиб, кайд этиш лозимки, Ўрта Осиёдаги этник тарих ва демографик жараёнларни ўрганиш масаласига доир алоҳида манбалар мавжуд эмас. Турли сиёсий воқеалар баёни сирасида уруғ, қабила, элат ва этник гуруҳлар тўғрисидаги сочилиб ётган маълумотларни аниқлаб, тарихий таҳлилга тортиш, минтақада юз берган демографик жараёнлар борасида тўғри хулосалар чиқариш тадқиқотчидан катта эътибор ва малакани талаб қилади.

Шу жиҳатдан, сўнгги ўрта асрлар тарихига доир манбалар асосида этник масалани тадқиқ қилишга қаратилган мазкур иш тадқиқотчиларнинг бу борадаги дастлабки уриниши бўлиб, масалага доир маълумотлар хронологик ва мантикий изчилликда

талкин этишга ҳаракат қилинди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Фан ва технологиялар ривожланишини мувофиқлаштириш Қўмитасининг А-2-77 “Ўрта Осиё халқларининг IX – XIX аср биринчи ярмидаги этник тарихи ва минтақада юз берган этноинтеграцион жараёнларнинг манбаларда акс этиши” номли амалий лойиҳаси доирасида қилинган ушбу тадқиқотнинг даврий чегараси асосан XVI – XIX аср биринчи ярмини қамраб олади. Тарих институти “Ўрта асрлар даври тарихи” бўлими ходимлари тайёрлаган ушбу тадқиқотнинг Бухоро хонлиги қисми Г. Султонова, Хива хонлиги Н. Аллаева, Қўқон хонлиги Ш. Маҳмудов томонидан ёзилди.

Аввал таъкилданганидек, эътиборингизга ҳавола этилаётган китоб муаллифларнинг ушбу йўналиш бўйича амалга оширган илк тадқиқоти бўлиб, унда айрим мулоҳазали ҳолатлар ҳам бўлиши табиий. Шу сабабли тадқиқот юзасидан билдириладиган фикр ва мулоҳазаларни кутиб қоламиз.

I БОБ. XVI - XIX АСР БИРИНЧИ ЯРМИ ЎРТА ОСИЁ ХАЛҚЛАРИ ЭТНИК ТАРИХИ АКС ЭТГАН МАНБАЛАР ВА УЛАРНИНГ УМУМИЙ ТАВСИФИ

Ўрта Осиё халқларининг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаёти ҳақида маълумот берувчи ўрта аср манбалари шубҳасиз тарихий хотира ва маънавий қадриятларнинг ажралмас қисми ҳисобланади. Улар воқеликнинг турли масалаларини акс эттирувчи тарихий ёдгорлик сифатида алоҳида аҳамиятга эга. Шу билан бирга тарихий манбаларнинг мураккаб хусусиятли томонлари борки, уларнинг аксарият қисми, бирор ҳукмдорнинг топшириғига биноан ёзилган бўлиб, кўпроқ сиёсий воқеалар баёнидан иборат бўлади. Шу жиҳатдан аниқ масалани яхлит ёритувчи асарлар мавжуд бўлмай, сиёсий воқеалар баёнида халқларнинг иқтисодий, маданий, айниқса, этник тарихига доир керакли маълумотларни ажратиб олиб, таҳлил қилиш тадқиқотчидан алоҳида эътиборни талаб қилади. Бугунги кунга қадар катта миқдорда етиб келган Марказий Осиё тарихига бағишланган тарихий асарлар маълум даражада тадқиқ этилган бўлиб, улардан турли масалаларни ўрганишда фойдаланилган.

Кўплаб тадқиқотларнинг объекти ҳамда манбавий асоси бўлиб хизмат қилган асарлар Ўрта Осиё хонликларининг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, маданий ҳаёти ҳамда давлатларнинг халқаро муносабатлари тарихини ёритишда муҳим манба сифатида илмий жамоатчилик орасида кенг тарқалган. Шунга қарамай, ушбу манбалардаги Марказий Осиё халқларининг этник тарихига оид маълумотлар ҳозирга қадар илмий муомалага кенг тортилмаган.

Манбаларда кўрилаётган масала юзасидан маълумотларнинг акс этишига кўра умумий ва ўзига хос жиҳатлар мавжуд. Асарларнинг барчасига хос бўлган хусусиятларни қуйидагиларда кўриш мумкин:

- Тадқиқотга жалб этилган манбаларнинг деярли барчаси махсус Ўрта Осиё хонликлари аҳолиси ва унинг этник тарихига бағишлаб ёзилмаган;

- Асарларнинг аксариятида хонлик аҳолиси таркибини ташкил этган этник гуруҳлар бирор сиёсий, иқтисодий ва маданий воқеа-ҳодисалар баёнида тилга олинган. Чунончи, ушбу асарларда уруғ, қабила номлари бирор мансаб эгаси ёки сиёсий жараёнларда

иштирок этган шахс номи билан келтириб ўтилади;

- Мавжуд манбалардаги умумий хусусиятлардан бири - юқорида келтирилган асарларнинг деярли барчасида бирор этник гуруҳнинг манзили, уларнинг турмуш тарзи акс этган маълумотлар у ёки бу тарзда учрайди;

- Манбаларнинг ҳар бирида хонлик ҳудудида кечган миграцион жараёнларни кўрсатиб берувчи маълумотлар мавжуд;

Юқорида таъкидланганидек, сўнги ўрта асрларда Ўрта Осиё жумладан, Бухоро хонлиги тарихини ўзида акс эттирган жуда кўплаб асарлар яратилган. Уларнинг деярли барчасида Бухоро хонлиги аҳолисининг этник таркиби, ҳудудда кечган демографик, этномаданий ва этноинтеграцион жараёнларга оид маълумотларни учратиш мумкин. Бирок, уларнинг барчасини бир тадқиқот доирасида таҳлил қилиш имконияти йўқлигини ҳисобга олиб, фақатгина айримлари мисолида масалани ёритиб беришга ҳаракат қилинди. Айнан бундай турдаги манбалар қаторида Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома”, Фазлуллоҳ ибн Рузбехоннинг “Меҳмонномаи Бухоро”, Номалум муаллифнинг “Таворихи гузида-и нусратнома”, Мирза Муҳаммад Ҳайдарнинг “Тарихи Рашидий”, Ҳофиз Таниш Бухорийнинг “Абдуллонома”, Бадриддин Кашмирийнинг “Равзат ар-ризвон ва ҳадиқат ал-ғилмон”, Мулла Шарафиддин Аълам ибн Нуриддин охуннинг “Тарихи Саййид Роқим”, Муҳаммадёр ибн Араб Қатағаннинг “Мусахир ал-билод”, Муҳаммад Юсуф Муншийнинг “Тарихи Муқимхоний”, Мир Муҳаммад Амин Бухорийнинг “Убайдуллонома”, Абдурахмон Толёнинг “Тарихи Абулфайзхон”, Маҳмуд ибн Валининг “Баҳр ал-асрор фи манокйиб ал-ахёр”, номалум муаллиф томонидан ёзилган “Тарихи Қашғар”, Мирза Абдул Азим Сомийнинг “Тарихи салотини Манғитийа”, Хожа Самандар Термизийнинг “Дастур ул-мулк”, Аҳмад Донишнинг “Тарихи салтанати Манғития” каби туркий ва форс тилларида ёзилган асарларни алоҳида кўрсатиб ўтиш лозим⁵.

⁵ Заҳриддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома / Эйжи Мано нашрлари асосида қайта нашрга тайёрловчи Сандбек Хасанов. Тошкент: Шарқ, 2002; Номалум муаллиф. Таворихи гузида-и нусратнома. Россия Фанлар академияси Шарқ кўлѳзмалари институти Санкт-Петербург бўлими кўлѳзмалар фонди (РФА ШИ). Инв. № В 745; Мирза Муҳаммад Ҳайдар. Тарих-и Рашиди / Введение, пер. с персидского А. Урунбаева, Р.П. Джалиловой, Л.М. Епифановой, примечания и указатели Р.П. Джалиловой, Л.М. Епифановой. Ташкент: Фан, 1996. 561-568-стр; Бадриддин Кашмирий. Равзат ар-ризвон ва ҳадиқат ал-ғилмон. Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Абу Райҳон Беруний номидаги

Юқоридаги асарларнинг мазмуни, ёзилиш тарихи, усули, умуман кодикологик таҳлили ҳамда уларнинг ўша давр тарихини ўрганишдаги аҳамияти А.А. Семенов, Б. Аҳмедов, Д.Ю. Юсупова ва Р.П. Жалиловалар, М.Х. Абусейтова ва Ю.Г Барановалар томонидан чоп этилган каталоглар ҳамда манбашуносликка бағишланган асарларда ёки таржима қилинган асарларнинг кириш қисмларида батафсил баён қилинган.⁶ Шу сабабли мазкур қисмда асосий эътибор ушбу асарларнинг хонлик аҳолиси этник тарихи ва

Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди (ЎЗР ФА ШИ), қўлёзма, инв. № 2094; Хофиз Таниш Бухорий. Абдулланома. 1-китоб. Тошкент: Шарқ, 1999; 2-китоб, 2000; Мулла Шарафиддин Аълам ибн Нуриддин. Тарих Саййид Роқим. РФА ШИ, қўлёзма, инв. № 9215/ V; Мухаммед Юсуф Мунши. Муқим-ханская история / Перевод с таджикского, предисловие, примечания и указатели проф. А.А. Семенова. Ташкент: Издательство Академии Наук УзССР, 1956; Мир Мухаммед Амин-и Бухари. Убайдулла-наме / Перевод с таджикского с примечаниями проф. А.А. Семенова. Ташкент: Издательство Академии Наук УзССР, 1957; Абдурахман-и Тали. История Абулфейз-хана. Ташкент: Изд. АН УзССР, 1959; Мухаммадёр ибн Араб Қатаған. Мусаххир ал-билод / Форсчадан Исмоил Бежон таржимаси. Тошкент, 2001; Махмуд ибн Вали. Море тайн относительно доблестей благородных (География). Введение, пер., с перс., примечание и указ. Б.А. Ахмедова. Ташкент: Фан, 1977; Шах-Махмуд Чурас. Хроника / Перевод, пред. и прим. О. Ф. Акимущкина. Москва, 1976; Тарих-и Кашгар / Факсимиле рукописи Санкт-Петербургского филиала ИВ РАН (инв. С. 576). Издание текста, введение и указатели О.Ф. Акимущкина. Санкт-Петербург, 2001; Мирза 'Абдал 'Азим Самии. Тарих-и салатин-и Мангитийа / Издание текста, предисловие, перевод и примечания Л.М. Епифановой. Москва, 1962; Трактат Ахмада Дониша. История Мангитской династии / Перевод, предисловие и примечания И.А. Наджафовой. Душанбе: Дониш, 1967;

⁶ Семенов А.А. Каталог рукописей исторического отдела Бухарской Центральной библиотеки. Ташкент, 1925; Собрание восточных рукописей АН УзССР. Т. I-V под редакцией и при участии члена корреспондента АН Узбекской ССР, действительного члена АН тадж. ССР, доктор исторических наук А.А. Семенова. Ташкент. Из-во АН Уз ССР, 1952; Т. II. 1954. Т. VI. под редакцией д.и.н. профессора А.А. Семинова и к.и.н. Н. Г. Вороновского. Изд. АН Уз ССР, Ташкент, 1963. Собрание восточных рукописей АН УзССР. Т.VII под редакцией и при участии к.и.н. А. Уринбаева и к. фил. н. Л.М. Епифанова. Ташкент, из-во «Наука» Узбекской ССР, 1964. Собрание восточных рукописей АН УзССР. Т.VIII под редакцией и при участии к.и.н. А.А. Семенова и Д.Г. Вороновского. Ташкент, из-во «Фан» Узбекской ССР, 1967. Собрание восточных рукописей АН УзССР. Т.VII под редакцией и при участии к.и.н. А. Уринбаева и к. фил. н. Л.М. Епифанова. Ташкент, из-во «Наука» Узбекской ССР, 1964. Собрание восточных рукописей АН УзССР. Т.IX. под редакцией и при участии к.и.н. А. Уринбаева и к. фил. н. Л.М. Епифанова. Ташкент, из-во «Фан» Узбекской ССР, 1971. Собрание восточных рукописей АН УзССР. Т. X. под редакцией Д.Г. Вороновского. Ташкент, из-во «Фан» Узбекской ССР, 1975. Собрание восточных рукописей АН УзССР. Т.XI. под редакцией д.и.н. А. Уринбаева и к.и.н. Р.П. Джалиловой. Ташкент, из-во «Фан» Узбекской ССР, 1972. Собрание Восточных рукописей АН РУз (История) / Состав. Д.Ю. Юсупова, Р.П. Джалилова. Ташкент, 1998; Абусейтова М.Х., Баранова Ю.Г. Письменные источники по истории и культуры Казахстана и Центральной Азии в XIII-XVIII вв. (библиографические обзоры). Алматы. Дайк-Пресс, 2001 ва бошқалар.

минтақада кечган демографик жараёнларни ёритишдаги ролини кўрсатиб беришга қаратилди.

Бухоро хонлиги аҳолиси этник таркиби ва хонликда кечган демографик жараёнларни тадқиқ этиш мақсадида жалб этилган асарларнинг айримлари юқорида қайд этилган умумий хусусиятлар билан бирга баъзи ўзига хос жиҳатларга ҳам эга.

Айнан шундай ўзига хос жиҳатлар Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома” асарида мавжуд бўлиб, унда шаҳар ва қишлоқларда истиқомат қилган маҳаллий аҳолининг номи, уларнинг этнографияси ҳамда этнолингвистикасига оид маълумотлар баён қилинган. Жумладан, асар муаллифининг Андижон, Марғилон, Самарқанд, Деҳқет, Исфара шаҳарлари аҳолиси тўғрисида билдирган фикрлари бунга мисол бўлади⁷.

Шайбонийхоннинг ҳарбий юришига бағишланган Фазлуллоҳ ибн Рузбеҳоннинг “Меҳмонномаи Бухоро” асари, кўпроқ XVI аср бошларида минтақада кечган демографик ўзгаришлар ҳамда турли уруғ ва қабилалар ўртасидаги муносабатлар, уларнинг кундалик машғулотларига оид маълумотларнинг учраши билан аҳамиятлидир. Асардаги этник масалага доир маълумотларнинг яна бир жиҳати шундан иборатки, улар кўпроқ ўзбек уруғлари, қозок каби кўчманчи аҳоли ҳамда хонлик ҳудудида кечган миграцион жараёнлар тўғрисида маълумот олиш имконини беради.

Ҳофиз Таниш Бухорий томонидан шайбоний Абдуллахон II (1583-1598)га бағишлаб ёзилган «Абдуллонома» асарида ҳам хонлик аҳолиси этник тарихи махсус фаслда баён этилмаган бўлса-да, бошқа манбалардан фарқли равишда муаллиф ўз асарида айрим туркий ва мўғул уруғлари тўғрисида алоҳида саҳифада тўхтаб ўтган. Унда муаллиф аҳолига нисбатан “қавм” иборасини ишлатиб, айрим ҳолатларда уларнинг этимологиясини таҳлил қилса, баъзида уларнинг сиёсий мавқеи ҳамда генеологиясига изоҳлар берган⁸.

Хусусан, Ҳофиз Таниш Бухорий бирор бир уруғ ёки қабиланинг этимологиясини таҳлил қилар экан, унинг номини келиб чиқишини географик жой номи билан боғлиқ эканлигини таъкидлайди. Масалан муаллифнинг *огожири* қавми тўғрисидаги фикрлари бунга мисол бўлади. Асарда ёзилишича, ўрмон четларини

⁷ Асардаги бу маълумотларга Бухоро хонлиги аҳолисининг этник таркиби қисмида батафсил тўхталган.

⁸ Ҳофиз Таниш. Абдуллонома ... 1-китоб. 38-47-бетлар.

ўзларига юрт ва қароргоҳ қилиб олган бир тоифани Ўғузхон “*оғоч эри*”, яъни, “*ўрмон кишиси*” деб атаган. Ҳофиз Танишнинг таъкидлашича, оғожирларнинг барчаси шу тоифадан бўлган⁹.

Шунингдек, асар муаллифи баъзи қавмлар номларини юз берган бирор воқеа ва ҳодиса оқибатида вужудга келганлигини қайд этган. Жумладан, Ҳофиз Танишнинг қорлиқ, халаж қавмларининг номини келиб чиқиши тўғрисида юритган фикридан ана шундай маънони англаш мумкин¹⁰.

Қолаверса, асарда айрим этник гуруҳларнинг номи уларнинг кундалик машғулоти билан боғлиқлигини тасдиқловчи маълумотлар ҳам мавжуд бўлиб, уни муаллифнинг қонгли қарми номининг келиб чиқиши тўғрисида келтирган маълумотидан англаш мумкин. Ҳофиз Танишнинг ёзишича, қонглилар арава яшаш билан шуғулланиб, уни маҳорат билан амалга оширганлар. Бу араваларнинг номи қонгли деб аталиб, кейинчалик уни ясаган аҳоли ҳам шу ном билан атала бошлаган¹¹.

Асарда яна баъзи этник гуруҳларнинг номини келиб чиқишини муаллиф бевосита уларнинг антропологик тузилишининг ўзгариши билан боғлаган ҳолда таҳлил қилганлигини ҳам кузатиш мумкин. Хусусан, Ҳофиз Таниш *туркманлар* тўғрисида фикр юритар экан, “...барча туркманлар шу (Ўғиз) қавми наслидандир. ... Уларнинг туғилиши ва кўпайиш ҳаёти (бу ерда ҳам) давом этди ва тақдир тақозоси сув ва ҳаво шакллари(нинг) кўшилиши (натижаси) бўлиб, фарзандлари аста-секин тожик тусини олдилар ва уларнинг турклик шаклидан (асар ҳам) қолмади. (Шунинг учун уларни) туркман ёки туркманмонанд дейдилар”, деб ёзган¹².

Юқоридаги мулоҳазалардан ташқари Ҳофиз Таниш ўз асарида айрим халқлар номининг келиб чиқиши ва генеологиясини таҳлил қилишда уларни аксарият ҳолларда Ўғизхон воқеаси билан боғлиқ тарзда баён қилган. Бу ҳолатни ўрта аср тарихнавислиги анъаналарига кўра муаллиф, асарни яратишда ўзидан олдин яратилган асарлардан кенг фойдаланган, деб изоҳлаш мумкин.

Бироқ, асар муаллифининг уруғ ва қабилалар этимологияси, уларнинг келиб чиқиши ва яшаш жойига оид фикрлари бироз

⁹ Ҳофиз Таниш. Абдуллонома ... 1-китоб. 39-бет.

¹⁰ Ўша жойда.

¹¹ Ўша асар. 1-китоб. 38-бет.

¹² Ўша асар. 1-китоб. 39-бет.

баҳсли бўлиб, у мутахассислар томонидан алоҳида тадқиқотни талаб қилади. Чунки келтирилган уруғлар номининг маъноси ва унинг келиб чиқиши билан боғлиқ воқеалар баёнида мунозарали ҳолатлар мавжудлиги ушбу асарга ёзилган изоҳлар қисмида ҳам бир неча ўринда таъкидлаб ўтилган¹³.

Этник масалага оид маълумотларни акс эттиришда ўзига хос жиҳатларга эга бўлган манбалардан яна бири XVII асрда ёзилган Маҳмуд ибн Валининг “Баҳр ал-асрор фи манокиб ал-аҳёр” асаридир. Унинг бошқа манбалардан фарқли жиҳати шундаки, энциклопедик характерга эга, 7 жилддан иборат ушбу асарнинг “География” қисмида муаллиф хонлик ҳудудида яшаган айрим уруғ ҳамда қабиалалар ва уларнинг сиёсий мавқеи тўғрисида тўхталган¹⁴.

Маҳмуд ибн Вали ўз асарининг олтинчи жилдини хулоса қисмини Ҳиндистонга қилган саёҳати, турк-мўғул қабиалари ҳамда турли байрам тадбирларининг баёнига бағишлаган. Шу сабабли асарнинг тарих ва айнан этник тарихга оид қисмларини ўзбек тилига таржима қилиш бугунги кун тадқиқотчилари олдида турган муҳим вазифалардан биридир. Бу эса нафақат Ўзбекистон балки, бутун Марказий Осиёнинг ўрта асрлардаги сиёсий, иқтисодий, маданий ҳамда этник тарихини муҳим маълумотлар билан бойитиш имкониятини беради.

Аштархоний хукмдор Имомқулихон (1611-1642)га атаб ёзилган Муҳаммад Юсуф Муншийнинг “Тарихи Муқимхоний” асари ҳам кўрилаётган масала бўйича айрим ўзига хос хусусиятларни жамлаганлиги билан ажралиб туради. Унда Мовароуннаҳр ва Туркистон ҳудудларига Дашти Қипчоқдан кириб келган кўчманчи ўзбекларнинг жойлашуви, турли этник гуруҳлар ўртасидаги никоҳ муносабатлари борасида қизиқарли маълумотлар ўрин олган. Жумладан, асарда шайбоний Динмуҳаммадхоннинг (Шайбоний султонлардан, XVI аср ўрталарида Балх ҳокими бўлган Пирмуҳаммадхоннинг ўғли) Машҳад сайидларидан бири, имом Ризо мақбарасининг имоми Мирзо Абу Толибнинг қизини ўз никоҳига олганлиги тўғрисида сўз юритилган. Бу маълумот бир томондан Бухоро хонлиги аҳолисининг бошқа ҳудуд халқи вакиллари билан

¹³ Ҳофиз Таниш. Абдуллонома ... 1-китоб. 161-бет.

¹⁴ Аҳмедов Б. Море тайн относительно доблестей благородных ... 8- стр. Асар ҳақида батафсил қаранг: Аҳмедов Б. Маҳмуд ибн Вали и его энциклопедический труд. Общественные науки в Узбекистане, 1969, № 11. С. 62-65; СВР (История). 1998. 90-91-стр.

амалга оширган ўзаро сулолавий никоҳ муносабатлари тўғрисида гувоҳлик берса, иккинчи томондан, асли келиб чиқиши кўчманчи ўзбеклардан бўлган Шайбоний сулоласи вакилларининг ўтроқ аҳоли билан ассимиляциялашуви жараёнини кўрсатади. Дашти Қипчоқдан келган кўчманчи аҳолининг хонлик маҳаллий аҳолиси билан ана шу тарзда ассимиляциялашуви борасида яна кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Бунга, номаълум муаллиф томонидан ёзилган “Таворих-и гузида-и нусратнома” асарида келтирилган Шайбонийхон ўғли Темур султоннинг Термиз сайидларидан бирининг Хонзода исмли қизини ўз никоҳига олганлиги ҳақидаги маълумот ҳам исбот бўла олади¹⁵.

Бу никоҳ муносабатларининг аксарияти ҳукмдорлар томонидан хонликда катта таъсир кучига эга бўлган диний уламоларнинг қўллаб-қувватлашига эришиш ва шу орқали сиёсий мавқеини мустаҳкамлаш мақсадида амалга оширилган. Ёки айрим диний уламолар ўзининг жамиятдаги ижтимоий мавқеи ҳамда иқтисодий манфаатларини ҳимоя қилиш учун ҳам шу йўлни тутган.

Аштархонийлар ҳукмронлиги даврида яратилган яна бир манба, яъни, Убайдуллахонга бағишлаб ёзилган Мир Муҳаммад Амин Бухорийнинг “Убайдуллонома» асарининг фарқли жиҳати эса, асарда муаллиф ўтроқ аҳоли билан кўчманчи аҳоли вакилларидан чиққан мансабдорларни “*сахройи*” ва “*шаҳрий*” атамалари билан ажратган ҳолда берганлигидир. Шунингдек, асарда муаллиф хунарманд аҳолини ҳам яшаш жойига кўра “*шаҳарлик*” ва “*даштлик*” деб ажратганлигини кўриш мумкин¹⁶.

Умуман олганда, юқорида таҳлил этилган манбалар ўзида Бухоро хонлигида азалдан яшаб келган маҳаллий аҳоли ва кейинчалик турли воқеалар натижасида у ерга келиб жойлашган уруғ-қабилалар тўғрисида, шунингдек, улар ўртасида кечган турли этник жараёнлар ҳақида тасаввур ҳосил қилиш имкониятини беради.

Абулғози Баҳодирхон, Шермуҳаммад Мунис, Муҳаммад Ризо Огаҳий ҳамда Муҳаммад Юсуф Баёнийларнинг яратган асарлари эса, Хива хонлиги аҳолисининг этник таркиби, хонликда содир бўлган этнодемографик, этноинтеграцион жараёнларни ёритишда асосий манба ҳисобланади.

¹⁵ Таворихи гузида-и нусратнома ... 72а - варақ.

¹⁶ Бу ҳақда тадқиқотнинг Бухоро хонлиги қисмида батафсилроқ тўхталган.

Уларда келтирилган этник тарихга оид маълумотлар кўп холларда муаллифларнинг шахсий кузатувлари асосида ёзилган. Жумладан, Хоразм тарихнавислик мактабининг шаклланишида муҳим рол ўйнаган Абулғози Баҳодирхон вазият тақозоси билан бир қанча вақт Бухоро, Тошкент шаҳарлари ва туркман қабилалари орасида яшашга мажбур бўлган. Албатта, унинг турли миллат, қабила ва уруғларнинг ҳаёти, урф-одатлари ва анъаналари, халқнинг ижтимоий-иқтисодий аҳволи билан шахсан танишиши муаррихнинг тарихий-илмий асарларини яратишида муҳим аҳамиятга эга бўлган эди. Хусусан, «Шажарайи турк»да Абулғозихоннинг қўшни халқлар этнографияси билан яхши таниш бўлганлигини кўрсатувчи қуйидаги сўзларни учратамиз: «Маҳин кендининг ичинда бир овул кўрунди. Кенд ичиндаги эвларнинг [уй, хонадон – Н.А] чигроқи Хуросонда ясалган. Кум этакинда ўлтурган эвларнинг чигроқин туркман ясаган. Ани таниғандин сўнг қатимдаги икки йигитга айтдим, кумда ўлтурган икки овул Абулхон ва ё Манғишлоқ туркан [туркмани– Н.А] дур. Кенд ичинда ўлтурган бир овул қизилбошга* раъият бўлиб ўлтурган туркманлардур. Эвиндин танийман»¹⁷.

Шу жиҳатдан ҳам Абулғози Баҳодирхоннинг 1664 йилда ёзилган «Шажарайи турк» асари, айниқса унинг муаллиф даврига яқин бўлган ва бевосита унинг ўзи эшитиш ва кўриш имконига эга бўлган XVI – XVII асрларга доир материаллари, яъни «Шайбонийхон авлодидин, Хоразм мамлакатинда подшоҳлик қилғонларининг зикри», деб номланган тўққизинчи боби Хива хонлиги тарихини тадқиқ қилишда алоҳида аҳамиятга эга. Асарнинг аҳоли этник таркиби, Дашти Қипчоқдан кириб келган кўчманчи ўзбек уруғлари вакилларининг Хива хонлиги ташкил топишида тутган ўрни, кўчманчи турмуш тарзи билан ўтроқ ҳаёт анъаналарининг ўзаро таъсир ҳолатлари, хонлик ижтимоий-сиёсий ҳаётида юқори мавқега эга бўлган уруғлар, содир бўлган этнодемографик жараёнлар ва уларнинг асосий омиллари ҳамда натижаларига доир батафсил маълумотлари унинг кенг қамровли

---

* Қизилбó:ч – Шиа мазхабидаги 12 имом шарафига саллаларида 12 қатор қизил чизиклар туфайли шундай ном олган, қаранг: Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI – начале XIX вв. – Л., 1949. 68-стр. СМ. История Ирана с Древнейших времен до XVIIIв.

¹⁷ Абулғозий. Шажарайи турк / Нашрга тайёрловчилар Қ. Муниров, Қ. Маҳмудов. – Тошкент, 1992. 178-бет.

манба эканлигини яна бир бор исботлайди¹⁸.

Абулғозихоннинг тарихчилик анъаналарини давом эттирган XIX аср муаррихлари Шермуҳаммад Мунис, Муҳаммад Ризо Огаҳий, Муҳаммад Юсуф Баёнийлар яратган асарлар ҳам нафақат Хива хонлиги, балки Марказий Осиёнинг кўпгина халқлари этник тарихига доир маълумотларни ўзида акс эттирган.

XIX асрда яратилган дастлабки йирик тарихий асар Шермуҳаммад Мунис томонидан бошланиб, Муҳаммад Ризо Огаҳий томонидан ёзиб тамомланган «Фирдавс ул-иқбол» асаридир.

Асар Хоразмнинг қадим замонлардан то 1825 йилгача бўлган тарихини ўзида акс эттиради. Унинг 1812 йилгача бўлган воқеаларни акс эттирувчи қисми Мунис ва қолган қисми Огаҳий қаламига мансуб.

«Фирдавс ул-иқбол»да тарихий воқеалар баён этилар экан, кўплаб этник гуруҳларнинг номлари келтириб ўтилган, шунингдек, ҳар бир шахс ҳақида сўз юритилганда унинг қайси уруғ ёки қабила вакили эканлигига алоҳида эътибор қаратилган. Хусусан, муаррих Мунис Эренгхон даврида Эронга элчи қилиб юборилган Жиянбий ҳақида маълумот берар экан, унинг ўзбекларнинг юз уруғидан эканлиги, ҳатто ўзининг ҳам айнан шу уруққа мансуб эканлигини таъкидлаб ўтган¹⁹.

1988 йилда Ю. Брегель томонидан «Фирдавс ул-иқбол» асари танқидий матнининг нашр этилиши тадқиқотчилар учун катта қулайлик яратди²⁰. Олим томонидан асарнинг инглиз тилига таржима қилиниши (1999 й.) эса, ундан фойдаланиш имконини янада кенгайтирди.

Асарнинг кириш қисмида «Фирдавс ул-иқбол»нинг қўлёзма нусхалари ҳақида батафсил маълумот берган Ю. Брегель унинг Санкт-Петербургдаги 2 та, Тошкентдаги 5 та, Хельсинкидаги 1 та ва Истамбулдаги 1 та нусхалари ҳамда уларнинг тавсифи берилган

¹⁸ Мустақиллик йилларида асарнинг ўзбек тилидаги нашрининг кенг жамоатчиликка тақдим этилиши ундан фойдаланиш имконини янада кенгайтирди.

¹⁹ Shir Muhammad mirab Munis and Muhammad Riza mirab Agahi. Firdaws al-iqbal. History of Khorezm / Edited by Yuri Bregel. Leiden, 1988. - 147 p; Фирдаус ул-Иқбал // Материалы по истории туркмен и Туркмении XVI – XIX вв. / Иранские, бухарские, хивинские источники / Под ред. В.В. Струве, А.К. Боровкова, А.А. Ромаскевича, П.П. Иванова (МИТТ). – М.-Л., 1938. Т. 2. –331-стр.

²⁰ Shir Muhammad mirab Munis and Muhammad Riza mirab Agahi. Firdaws al-iqbal. History of Khorezm / Edited by Yuri Bregel. Leiden, 1988. 1280 p.

қўлёмалар каталогларини кўрсатиб ўтган.

Муаллифнинг қайд этишича, «Фирдавс ул-икбол»нинг ушбу танкидий матнига Тошкент нусхаси киритилмаган бўлиб, Санкт-Петербургдаги автограф нусханинг бошқа нусхалар билан солиштирилганлиги туфайли бунга эҳтиёж бўлмаган.

Китобнинг охирида асарда учрайдиган шахсий исмлар, географик жойлар билан бирга қабила номларининг (этник номлар) кўрсаткичи ҳамда фойдаланилган китоблар рўйхатининг берилганлиги катта ҳажмдаги манбадан фойдаланишда тадқиқотчиларга қулайлик яратади.

Бугунги кунда асарнинг кирилл алифбосидаги табибли нашр этилиши билан янада катта қулайликлар вужудга келди²¹.

Огаҳий қаламига мансуб «Риёз уд-давла» 1825-1842 йиллар, яъни Оллақулихоннинг ҳукмронлик йиллари тарихини, қолган тўрт асари яъни, «Зубдат ат-таворих», «Жомий ул-воқеоти султоний», «Гулшани давлат», «Шоҳид ул-икбол» каби асарлари 1872 йилгача бўлган давр тарихий воқеаларини ўз ичига олади.

Баёнийнинг 16 бобдан иборат бўлган «Шажарайи Хоразмшоҳий» номли асари Мунис ва Огаҳий асарларида тасвирланган XVII аср иккинчи ярмидан 1873 йилгача юз берган тарихий воқеалар билан бир қаторда, хонликнинг сўнгги даври, яъни 1873-1913/14 йиллар тарихини ҳам ўз ичига олади.

Тарихчининг таъкидлашича, Огаҳий томонидан ёзилган 1872 йилгача бўлган тарихий воқеалар баёнини топишга муваффақ бўлмаганлиги боис, у қатор шоҳидларнинг маълумотлари асосида бу давр тарихини ҳам қайта битган, яъни ўзининг ибораси билан айтганда, «диққат билан ҳақиқатлаб ёзган»²². Демак, Огаҳийнинг «Жамийул воқеоти султоний», «Шоҳиди икбол» асарлари топилмаганлиги туфайли 1846 йилдан 1872 йилгача бўлган тарихий воқеалар Баёний томонидан иккинчи марта қайта ёзилган.

1938 йили Россия ФА Шарқшунослик институти жамоаси томонидан қадим замонлардан бошлаб, XIX аср 80-йилларигача бўлган туркман халқи тарихи бўйича икки жилдлик материал нашр этилган эди. Унинг иккинчи жилдида кўплаб форс ва туркий тилдаги манбалар қаторида «Фирдавс ул-икбол», «Риёз уд-давла»,

²¹ Мунис ва Огаҳий. Фирдавс ул-икбол (Бахту саодат жаннати). Тошкент: Янги аср авлоди, 2010. 518 б.

²² Муниров Қ. Мунис, Огаҳий ва Баёнийларнинг тарихий асарлари. Тошкент, 1960. 51-52-бетлар.

«Зубдат ат-таворих», «Жомий ул-вокеоти султоний», «Гулшани давлат», «Шоҳид ул-икбол» асарларидан олинган парчалар рус тилига таржима қилиниб, нашр этилди²³. Албатта, тўпламга ушбу асарларнинг туркманлар тарихига алоқадор қисмлари киритилган. Лекин, шунини унитмаслик керакки, ҳозирги Туркменистоннинг бир қисми Хива хонлиги таркибига кирган ҳамда хонлик аҳолисининг таркибида кўплаб туркман қабилалари яшаганлигини ҳисобга олсак, бу қисмлар бевосита Хива хонлиги тарихининг катта қисмини ёритишга хизмат қилади. Зеро, уларда кўплаб ўзбек уруғларининг номлари, хонлик ҳудудуда содир бўлган этнодемографик жараёнлар ёритилган.

Шунингдек, ушбу асарлардан олинган парчалар қорақалпоқлар, қозоқ хонликлари тарихини тадқиқ қилишда ҳам муҳим манба сифатида рус тилига таржима қилиниб, нашр этилган²⁴.

«Шажарайи Хоразмшоҳий» асарининг бир қисми 1991 йилда ўзбек тилида нашр этилди²⁵.

Минтақада кечган интеграцион жараёнлар, демографик ҳолатларга доир маълумотлар форс манбаларида ҳам учрайди. Жумладан, Эрон тарихчиси Муҳаммад Козим қаламига мансуб «Нома-йи оламоро-йи Нодирий» асари бевосита Нодиршоҳ ва унинг даврида Эроннинг ижтимоий-иқтисодий тарихини ёритишга бағишланган бўлса-да, асар Ўрта Осиё, Кавказорти, Афғонистон ва Ҳиндистон тарихига оид қизиқарли маълумотларни беради.

Б. Аҳмедов асарга танқидий ёндашаркан, муаллифнинг ўрта аср тарихчиларига хос нуқсонлардан, яъни бир ёқламалик ва панегиризмдан ҳоли эмаслигини таъкидлаб, асарда саналарни белгилашда ҳам йўл кўйилган ноаниқликлар мавжудлигини қайд этган²⁶.

Шунга қарамай, асарнинг аҳамиятли томони шундаки, асосан

---

²³ Материалы по истории туркмен и Туркмении XVI – XIX вв. / Иранские, бухарские, хивинские источники / Под ред. В.В. Струве, А.К. Боровкова, А.А. Ромаскевича, П.П. Иванова (МИТТ). – М.-Л., 1938. Т. 2. – 702-стр.

²⁴ Иванов П.П. Очерки истории каракалпаков // Материалы по истории каракалпаков. Т. VII. М.-Л., 1935. Материалы по истории казахских ханств XV – XVIII вв. (Извлечения из персидских и тюркских соч.) / Сост.: С.К. Ибрагимов, Н.Н. Мингулов, К.А. Пишулина, В.П. Юдин. Алма-Ата: Наука, 1969. 651-стр.

²⁵ Баёний. Шажарайи Хоразмшоҳий / Нашрга тайёрловчи луғат ва изоҳлар муаллифи Иқболлой Адизова. Тошкент, 1991.

²⁶ Ахмедов Б. Историко-географическая литература Средней Азии XVI – XVIII вв. (Письменные источники). Т.: Фан, 1985. 111-стр.

Эрон тарихига бағишланган бўлишига қарамай, унда Ўрта Осиё хонликлари тарихи, жумладан, Ўрта Осиё – Эрон ўртасидаги савдо-дипломатик алоқалар ҳам ўз аксини топган. Сиёсий воқеалар ривожига минтақада, хусусан Хива хонлиги ҳудудида юз берган этнодемографик ҳолатлар ва ўз навбатида уларнинг этноинтеграцион жараёнларга кўрсатган таъсирини ёритиб берувчи муҳим маълумотлар келтирилган. Асарнинг туркманлар тарихига доир қисмлари рус тилига таржима қилиниб, 1938 йилда нашр этилган²⁷. 1960 – 1966 йилларда унинг уч томлик факсимил нусхасининг нашри Н.Д. Миклухо-Маклай томонидан чоп этилган²⁸.

Ўзма манбаларнинг муҳим тури ҳисобланган архив ҳужжатларида ҳам этник тарихнинг айрим жиҳатлари ўз аксини топган бўлиб, бу борада XIX аср Хива хонлиги аҳолиси таркибидаги қорақалпоқ қабилалари ва уларнинг ичига кирувчи уруғларга доир фактик материалларнинг нашр этилиши муҳим қўшимча маълумотларни илмий муомалага киритишга ёрдам бери²⁹.

Кўкон хонлиги тарихига доир наср ва назмда яратилган асарлар ичида хонликда кечган этник жараёнлар ҳақида муҳим маълумотларга эга манбаларга Дилшод Барнонинг «Тарихи муҳожирон»³⁰, Муҳаммад Ҳакимхоннинг «Мунтахаб ат-таворих»³¹, Мирзо Олим Мушрифнинг «Ансоб ас-салотин ва таворих ал-ҳавоқин»³², Абу Убайдуллоҳнинг «Хулосат ул-аҳвол»³³, Муҳаммад Солиххўжа Тошкандийнинг «Тарихи жадидаи Тошканд»³⁴, Муҳаммад Юнусжон шиғовулнинг «Тарихи Алимкули

²⁷ Материалы по истории туркмен и Туркмении (МИТТ) ... Т. 2. 702-стр.

²⁸ Муҳаммад-Қазим. Наме-йи аламара-йи Надири. (Мироукрашающая надирова китаби) / Факсимиле, изд. текста и предисл. Н.Д. Миклухо-Маклай. М.: Восточная литература, 1960. Т. I. 717 -стр.; 1965. Т. II. 697 -стр.; 1966. Т. III. 540-стр.

²⁹ Ўз МДА, ф. И. 125, й.ж. 2; ЛО ИВ АН России архив А.Л. Куна, ф. 33 // Материалы по этнической истории тюркских народов Центральной Азии. Ташкент, 2003. 190-202-стр.

³⁰ Дилшод. Тарихи муҳожирон / Нашрга тайёрловчи М.Қодирова Т.: Фан, 1994, 77-91-бетлар.

³¹ Муҳаммад Ҳакимхон. Мунтахаб ат-таворих. ЎзФА ШИ кўлёзма, инв. № 594.

³² Мирзо Олим Мушриф. Ансоб ас-салотин ва таворих ал-ҳавоқин / нашрга тайёрловчилар А.Матғозиев, М.Усмонова. Тошкент, 1995. 128 б.; ЎзФА ШИ кўлёзма, инв. № 1314 / I.

³³ Абу Убайдуллоҳ Тошкандий. Хулосат ул-аҳвол. ЎзФА ШИ кўлёзма, инв. № 2084.

³⁴ Муҳаммад Солиххўжа Тошкандий. Тарихи жадидаи Тошканд. ЎзФА ШИ кўлёзма, инв. № 7791.

амирлашкар»³⁵, Муҳаммад Азиз Марғилонийнинг «Тарихи Азизий»³⁶, Исҳоқхон Ибротнинг «Тарихи Фарғона»³⁷, Мулла Олим Махдум ҳожининг «Тарихи Туркистон»³⁸, Маҳмуд Ҳаким Яйфонийнинг «Хуллас ат-таворих»³⁹, Пўлотжон домумла Қайюмиининг «Хўқанд тарихи ва унинг адабиёти»⁴⁰ кабиларни кўрсатиб ўтиш мумкин.

Муҳаммад Ҳакимхоннинг «Мунтахаб ат-таворих» асарида бошқа манбаларда учрамайдиган Қўқон хонлиги ташкил топишининг дастлабки даврларидаги ўзбекларнинг минг ва юз уруғи ўртасидаги этноинтеграцион жараёнлар хусусида, хонликда яшаган ўзбекларнинг минг, юз, кипчоқ, манғит уруғлари ҳамда қирғиз, қозоқ, тожик, қалмоқлар, уларнинг хонлик ҳудудида жойлашишига оид маълумотлар мавжуд.

Мирзо Олим Мушриф қаламига мансуб «Ансоб ас-салотин ва таворих ал-ҳавоқин» асарининг аҳамиятли томони шундаки, унинг муаллифи Қўқон хонлари ўрдасида кутубхона мудирининг лавозимида ишлаган бўлиб, ўзига қадар ёзилган тарихий асарлардан кенг фойдаланган. Муаллиф мазкур асарида хонликдаги сиёсий воқеа-ҳодисаларни ёритар экан, бу воқеаларга бевосита алоқадор бўлган ўзбек уруғлари ва бошқа этнослар ҳақида ҳам маълумотлар беради. Жумладан, хонлик ҳудудида ўзбекларнинг минг, кипчоқ, юз, турк уруғлари, қирғизларнинг чўнғбоғиш уруғи, қорақалпоқлар ҳамда тожиклар ва араблар ҳам яшаганлиги қайд этилади. «Ансоб ас-салотин...» асари орқали Фарғона водийси аҳолисининг этник таркиби кўпроқ ўзбек уруғларидан ташкил топганлиги ва уларнинг Қўқон хонлиги сиёсий ҳаётида муҳим рол ўйнаганларини билиб олиш мумкин.

Тошкент ҳамда унинг шимолий ҳудудларида яшовчи аҳолининг этник таркиби, улар ўртасидаги интеграцион

---

³⁵ Муҳаммад Юнусжон шиғовул. Тарихи Алимқули амирлашкар. ЎзФА ШИ қўлёзма, инв. № 12136.

³⁶ Муҳаммад Азиз Марғилоний. Тарихи Азизий. ЎзФА ШИ қўлёзма, инв. № 11108.

³⁷ Исҳоқхон Тўра Иброт. Тарихи Фарғона / Нашрга тайёловчилар Ҳ. Бобобеков, Махмуд Ҳасаний, Мерос туркуми. Т.: Камалак 1991.

³⁸ Мулла Олим Махдум ҳожининг. Тарихи Туркистон. Қарши. Насаф, 1992.

³⁹ Маҳмуд Ҳаким Яйфоний. Хуллас ат-таворих. ЎзФА ШИ литографик нашр, инв. № 304.

⁴⁰ Пўлотжон домумла Қайюмиининг. Хўқанд тарихи ва унинг адабиёти. Қўлёзма, 1-дафтар. Бу асар академик А.Қаюмовнинг шахсий кутубхонасида сақланади. Асардан фойдаланиш имконини берганлиги учун олимга чуқур миннатдорчилик билдирамыз.

жараёнларга оид маълумотлар Абу Убайдуллоҳ Тошкандийнинг «Хулосат ул-аҳвол» асарида ўз аксини топган. Хусусан, қозоқ ва қирғизлар, уларнинг Қўқон хонлиги ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ҳаётидаги ўрни ҳамда бу икки этнослар ўртасидаги интеграцияга доир бўлган маълумотлар тадқиқот учун муҳим ўрин тутади.

Аваз Муҳаммад Атторнинг “Тарихи жаҳоннамои” асарида 92 ўзбек қавмининг рўйхати келтирилганлиги билан алоҳида аҳамиятга эга.

Муҳаммад Юнусжон шиғовулнинг “Тарихи Алимқули амирлашкар” асарида эса ўзбек уруғларидан ташқари қирғизларнинг “сўлта”, “буғу”, “сарибағиш” уруғлари ва уларнинг жойлашган худудлари хусусидаги маълумотлар ўз аксини топган.

Тадқиқот учун муҳим бўлган манбалардан яна бири Мулла Олим Махдум ҳожининг «Тарихи Туркистон» асари бўлиб, унда Қўқон хонлигида юз берган сиёсий воқеаларда иштирок этган этник гуруҳлар ҳақида муҳим маълумотлар қайд этилади.

Пўлотжон домудла Қайюмийнинг “Хўқанд тарихи ва унинг адабиёти” асари XIX асрда Қўқон шаҳри ва унинг атрофида яшаган кам сонли этник гуруҳлар, уларнинг мавқеи, яшаш тарзига оид маълумотларнинг бойлиги билан бошқа манбалардан ажралиб туради. Хусусан, унда лўлилар, мазанглар, ҳиндлар ва яҳудийларнинг этник хусусиятларига оид бўлган маълумотлар қайд этилади. Албатта мазкур асар кейинги даврда ёзилган бўлса-да, унинг муаллифи Қўқон тарихи бўйича йирик мутахассис ва хонлик даврини ўз кўзи билан кўрган шахслар билан ҳамсуҳбат бўлганлиги боис ҳам асардаги маълумотлар Фарғона водийси аҳолисининг этник киёфасини тадқиқ этишда алоҳида аҳамият касб этади деб ҳисоблаш мумкин.

Юқорида таъкидланганидек, келтириб ўтилган манбалар айнан этник масалани ёритишга бағишланмаган бўлса-да, уларда баён этилган сиёсий воқеа ва ҳодисалар орасида хонликлар аҳолисининг этник манзарасини кўрсатувчи турли қабила, уруғ ва этник гуруҳлар ҳақидаги маълумотлар ҳам берилган. Воқеаларнинг мантикий таҳлили эса, минтақада кечган демографик ва этноинтеграцион жараёнлар, уларнинг муҳим омиллари юзасидан илмий-назарий хулосалар чиқаришга ёрдам беради.

Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, ЎЗР ФА Тарих институти

амалий лойихаси доирасида олиб борилган тадқиқотнинг вақт ҳамда бошқа айрим ташкилий жиҳатлардан чекланганлиги туфайли унда Ўрта Осиё тарихига доир барча манбаларни қамраб олиш имкони бўлмади. Шу жиҳатдан, айрим қўшимча манбалар, жумладан Олломурад Аннабой ўғли қаламига мансуб “Ўғуз, Оланқува, Шайбонийнома” асарини ўрганиш, ундаги этник тарихга доир маълумотларни таҳлил қилиш кейинги тадқиқотлар доирасида амалга оширилиши режалаштирилган. Асарнинг аҳамиятли томони шундаки, уч қисмдан иборат асарнинг иккинчи қисми кўнғиротлар, уларнинг авлодлари ва учинчи қисми эса туркларнинг гениологиясига бағишланган.

Хулоса ўрнида шуни қайд этиш лозимки, ушбу тадқиқотда ўрта аср манбаларида келтирган маълумотларнинг асосли ёки асоссиз эканлиги баъзи ҳолларда тегишли материалларнинг етарли эмаслиги туфайли таҳлил қилинмади. Зеро, айрим маълумотлар ушбу соҳа мутахассислари ўртасида бугунги кунгача турли баҳсларга сабаб бўлмоқда. Шу жиҳатдан қисқа муддатда амалга оширилган лойиҳа доирасида тайёрланган ушбу китобда сўнги ўрта аср манбаларида Бухоро, Хива ва Қўқон хонликлари этник тарихи, унда кечган демографик жараёнлар тўғрисида келтирилган маълумотлар ҳамда уларнинг қандай шаклда ҳамда тартибда берилганлиги бир қатор ўрта аср манбалари мисолида кўрсатиб берилди.

II БОБ. ЎРТА ОСИЁ ХОНЛИКЛАРИ АҲОЛИСИ ЭТНИК ТАРКИБИГА ДОИР МАЪЛУМОТЛАРНИНГ МАНБАЛАРДА АКС ЭТИШИ

1§. Бухоро хонлиги

XV аср охири – XIX аср биринчи ярмида Ўрта Осиёда кечган этнодемографик ўзгаришлар, хусусан, Дашти Қипчоқдан кўп сонли кўчманчи аҳолининг Мовароуннаҳр, Хоразм ҳудудларига кириб келиши ҳамда уларнинг ўтроқ турмуш тарзига ўтиш жараёни минтақадаги сиёсий вазиятга ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Ягона сиёсий ҳудудий бирлик ўрнида бу ерда Бухоро ва Хива хонлиги, кейинчалик Қўқон хонлиги ташкил топишига сабаб бўлган омиллардан бири бўлди. Ушбу давлатлар орасида ўзининг ҳудудий ва сиёсий мавқеига кўра Бухоро хонлиги минтақада ўзига хос ўринни эгаллаган эди. Шайбонийлар сулоласи даврида (1501-1601) юзага келган ушбу давлат ҳудудига дастлаб Мовароуннаҳр, кейинчалик, Туркистон, Хуросон ва айрим ҳолларда Хоразм ҳам кирган. Хонликнинг ҳудудий чегараси ҳақидаги ушбу фикр кўплаб тадқиқотчилар, жумладан, В.В. Бартольд ва Р.Г. Мукминова каби олимларнинг ишларида ҳам ўз аксини топган⁴¹.

Ҳофиз Танишнинг «Абдуллонома» асарида ҳам «Қошғар вилояти чегарасидан то Хоразмгача ва Дашти Қипчоқ чегарасидан то Қандаҳор этагигача бўлган ерлар, бутун Мовароуннаҳр, Хуросон, Туркистон ва Хоразм унинг [Абдуллохоннинг] тобелигига ўтди», деб маълумот берилади⁴². Бухоро хонлиги ҳудуди тўғрисидаги ушбу маълумот XVI аср иккинчи ярми, шайбоний Абдуллохон II ҳукмронлиги даврига тегишли бўлиб, юқоридаги вилоятлар мунтазам хонлик таркибида бўлмаган. Чунки XVI-XIX асрлар давомида Марказий Осиё давлатлари ўртасидаги ўзаро урушлар ҳамда Эрон ва Ҳиндистоннинг минтақада ўз манфаатларини ўрнатишга бўлган ҳаракатлари Бухоро хонлиги ҳудудининг ўзгариб туришига сабаб бўлган. Бу ҳолат эса

⁴¹ Бартольд В.В. Узбекские ханства / Соч. в 9 т-х. Москва: 1963. Т. II (1). 269-□□□.; Mukminova R.G. The Shaybanids / In History of civilizations of Central Asia (Development in contrast: from the sixteenth to the mid-nineteenth century). Multiple History Series UNESCO Publishing. Vol. V. Editors: Chahryar Adele and Irfan Habib. Co-Editor: Karl M. Baipakov. 2003. P. 39 and others.

⁴² Ҳофиз Таниш Бухорий. Абдуллонома ... 1-китоб, 169-бет.;

манбаларда хонликнинг худудий чегаралари тўғрисида турли хил маълумотларни акс этишига сабаб бўлган.

Ўз навбатида таъкидлаш керакки, давлат чегараларининг ўзгариб туриши хонлик аҳолисининг этник таркиби ва миқдорига ўз таъсирини кўрсатган. Ушбу жараён ўрта аср маҳаллий манбаларида ҳам акс этган бўлиб, гарчи асарларда Бухоро хонлиги худудидаги аҳоли сони борасида аниқ фактлар келтирилмаса-да, аввалги қисмларда таъкидланганидек, аҳолининг этник таркиби, турмуш тарзи ҳамда урф-одатлари, тили борасида сўз юритиш имконини берувчи маълумотларни учратиш мумкин.

Чунончи, бу давр манбаларида хонлик худудида маҳаллий аҳоли уларнинг яшаб келаётган жой номи билан тилга олинганлиги кузатилади. Жумладан, Муҳаммадёр ибн Араб Қатағаннинг “Мусаххир ал-билод” асарида Темурийлар ва Шайбонийлар ўртасида Мовароуннахр учун бўлиб ўтган жанглардан бирини тасвирлаш жараёнида Дашти Қипчоқдан келган кўчманчи жангчиларга нисбатан маҳаллий кўшин аскарларининг феъл атворидаги устунликни кўрсатар экан, муаллиф уларни - “*мовароуннахрликлар*” деб, қайд этган⁴³. Ҳофиз Таниш ҳам ўзининг “Абдуллонома” асарида минтақа аҳолисига нисбатан “*Мовароуннахр халқи*” иборасини ишлатган.⁴⁴ Муҳаммад Юсуф Муншийнинг “Тарихи Муқимхоний”, Мир Муҳаммад Амин Бухорийнинг «Убайдуллонома» каби асарларида эса кўп ҳолларда улар шаҳар номлари билан яъни, “*бухоролик*”, “*самарқандликлар*”, “*тошкентликлар*” ва ҳ.з. тарзида келтирилган⁴⁵.

Шунингдек, Захириддин Бобурнинг “Бобурнома”, Аҳмад Донишнинг «Тарихи салотини манғитийа» асарларида хонлик аҳолисига нисбатан “эл”, “элат” иборалари ҳам қўлланилган⁴⁶.

Бундан ташқари ўрта аср муаррихлари ўз асарларида Бухоро хонлигидаги шаҳар аҳолиси тўғрисида сўз юритганда кўп ҳолларда уларни этник ном билан эмас балки, ижтимоий мавқеи ёки кундалик машғулотлари билан яъни, *деҳқонлар*, *хунармандлар*,

⁴³ Муҳаммадёр ибн Араб Қатаған. Мусаххир ал-билод ... 72-бет.

⁴⁴ Ҳофиз Таниш Бухорий. Абдуллонома ... 1-китоб. 60-бет.

⁴⁵ Муҳаммад Юсуф Мунши. Муқим-ханская история ... 88, 102, 104, 153-стр.; Мир Муҳаммад Амин-и Бухари. Убайдулла-наме ... 173 и др. стр.

⁴⁶ Захириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. 80-бет ва бошқалар; Трактат Аҳмад Дониша. История Мангитской династии ... 33, 133-стр.

савдогарлар, илм аҳли ҳамда диний уламолар деб атаган⁴⁷. Шунингдек, манбаларда яна *ҳунарманд аҳоли* яшаш жойидан келиб чиқиб, *шаҳарлик* ҳамда *сахролик ҳунармандлар* тоифасига ажратилган⁴⁸.

Аҳоли яшаш жойининг географик хусусиятига қараб таснифлаш ҳолатини Муҳаммад Амин Бухорийнинг асарида ҳам кузатиш мумкин. Хусусан, муаллиф Бухоро шаҳрида яшовчи халққа нисбатан *шаҳрий*, Миёнкол атрофида яшаган аҳолига эса *сахройи* атамасини қўллаган. Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, баъзи ҳолларда Бухоро шаҳри аҳолиси тўғрисида сўз кетганда муаллифнинг шаҳар қалъаси ичидаги халқни *шаҳринишин*, қалъа ташқарисида яшовчиларни эса *сахронишин* деб ҳам номлаганини кўриш мумкин⁴⁹. Чунончи, асарда Бухорода ўтказилган бир байрам тадбири хусусида сўз юритиб, муаллиф шаҳар аҳолисининг кайфиятини тасвирлар экан, “барча *шаҳрий* ва *сахройи*” аҳоли хурсанд бўлганлигини эътироф этган⁵⁰. Шунингдек, мазкур атамани муаллиф Бухоро хони саройидаги амалдорларни таърифлаш асносида ҳам келтириб ўтган⁵¹. “Убайдуллонома”даги мазкур маълумот бу даврда хонлик саройида хизмат қилган турли мансаб эгалари ҳам ўтроқ, ҳам кўчманчи аҳоли вакилларида иборат бўлганлигини кўрсатади.

XVI асрда яратилган манбалар орасида Захириддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома” асарида маҳаллий аҳоли ҳақида кўплаб маълумотлар учрайди. Гарчи асардаги воқеалар XV аср охири – XVI аср бошларига оид бўлса-да, унинг даврий жиҳатдан яқинлигини ҳисобга олиб, мазкур асарни хонлик аҳолисининг этник тарихи тўғрисида маълумот берувчи муҳим манбалар қаторига киритиш мумкин.

Асар муаллифи бирор бир ҳудудни тасвирлар экан, унинг географик жойлашуви, иклими, ҳайвонот ва ўсимликлар дунёси билан бирга аҳолисининг этник таркиби, уларнинг этнографияси, тили ва антропологиясига ҳам тўхтаб ўтган. Хусусан, Бобур

⁴⁷ Захириддин Муҳаммад Бобур. Бобур-наме ... 84 и др-стр; Ҳофиз Таниш Бухорий. Абдуллонома ... 1-китоб. 78-бет; Мухаммад Юсуф Мунши. Муқим-ханская история ... 167-стр; Мухаммадёр ибн Араб Қатаған. Мусаххир ал-билод ...74-бет; Мир Мухаммад Амин-и Бухари. Убайдулла-наме ... 25 и др. стр.

⁴⁸ Мир Мухаммад Амин-и Бухари. Убайдулла-наме ... 153, 155-стр.

⁴⁹ Ўша асар... 20-стр.

⁵⁰ Ўша асар.... 23-25-стр.

⁵¹ Ўша асар.... 56-стр.

Андижон шахрини тасвирлар экан, аҳолининг барчаси *туркий* бўлиб, бозорда ушбу тилни билмас киши йўқлигини таъкидлайди. Шунингдек, Бобур аҳолининг тил хусусияти ва уларнинг ташқи кўринишига ҳам тўхталиб, улар адабий тилда сўзлашиши ва аҳолиси келишган бўлганлигини қайд этган⁵². Аҳоли этнолингвистикаси тўғрисидаги маълумот яна Мулла Шарафиддин Аълам ибн Нуриддиннинг “Тарихи Саййид Роқим” асарининг туркий тилдаги таржима нусхасида ҳам учрайди. Асар таржимони Муҳаммад Юсуф бин қози Хўжамберди унинг кириш қисмида асар аслида форс тилида ёзилганлиги, туркий аҳолининг (асарда муаллиф уларни “*атроқлар*” деб, атайди) кўпчилиги ундан баҳраманд бўла олмаётганлиги сабабли уни туркий тилга таржима қилганлигини таъкидлаб ўтган⁵³.

“Бобурнома”да Андижон вилоятида кўчманчи турмуш тарзида яшовчи аҳоли тўғрисида ҳам сўз юритилган. Улардан бири *чакрак эли* (*чаграк, чекрек, хукрак*) бўлиб, Бобурнинг ёзишича, беш-олти мингта оиладан иборат ушбу катта қабила Фарғона билан Қошғар ўртасидаги тоғлик худудда яшаган. Манбада таъкидланишича, уларнинг қарамоғида жуда кўп от ва қўйлари бўлиб, асосан, чорвачилик билан шуғулланган⁵⁴.

Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг 1498-1499 йилларда Андижонни қайта қўлга киритиш вақтида юз берган воқеалар тўғрисидаги баёнидан Андижондан жанубда, тоғ олдида *ашпар, тўруқшар, чаграк* каби кўчманчилар ҳамда текисликда ўтроқ аҳоли яшаганлигини англаш мумкин⁵⁵. Асардаги ушбу маълумот Андижон вилоятининг жанубида, тоғлик худудда ўтроқ ҳамда кўчманчи турмуш тарзида яшовчи аҳоли истиқомат қилганлигини тасдиқлаш билан бирга уларнинг географик жойлашуви ҳақида сўз юритиш имконини беради.

Асарда яна Ўратепанинг Деҳқет аҳолиси ҳақида ҳам қизиқарли маълумот келтирилган. Бобур улар тўғрисида ўз асарида “эли гарчи сорт ва деҳнишиндир, вале атроқдек* гала ва рамоликдир**”, Деҳқет қўйи 40 мингни чамалар эди”, деб ёзади⁵⁶.

⁵² Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома ... 34-35-бетлар.

⁵³ Мулла Шарафиддин Аълам ибн Нуриддин. Тарихи Саййид Роқим ... 2а - варак.

⁵⁴ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома ... 51-бет.

⁵⁵ Ўша асар ... 68-бет.

* “Турк” сўзининг кўпликдаги шакли

** Бу ерда уларни зич ва гавжум бўлиб яшаши назарда тутилган бўлса керак.

Аҳоли этномаданий хўжалиги тўғрисида гувоҳлик берувчи ушбу маълумот Дехқет аҳолиси дехқончилик ва чорвачилик билан шуғулланганлигини кўрсатади. Бундан ташқари, Бобурнинг у ерда яшаган бир аёл ҳақидаги баёни ушбу жой аҳолисининг узок умр кўриш хусусиятига эга бўлиб, катта-катта оила бўлиб яшаганлиги тўғрисида гувоҳлик беради.

“Бобурнома”да яна Марғилон ва Исфара аҳолиси ҳақида ҳам маълумотлар учрайди. Бобур уларни ҳам *сартлар* деб атаган⁵⁷.

Асардаги Самарқанд аҳолиси тўғрисидаги маълумот ҳам диққатга сазовор бўлиб, муаллиф XV аср охирида юз берган сиёсий воқеалар баёнида бевосита шаҳар аҳолисининг таркиби ҳақида ҳам тўхталиб ўтган. Шунингдек, Хусравшоҳнинг олиб борган сиёсати борасида фикр билдирар экан Бобур, шаҳарнинг маҳаллий аҳолисини касби-кори ва этник номи билан келтириб ўтганлигини кузатиш мумкин.

“Бобурнома”нинг Самарқанд тавсифига бағишланган қисмида эса муаллиф шаҳар аҳолисининг характери ва диний эътиқодига оид маълумотлар келтиради. Жумладан, уларни барчаси сунний мазҳабида бўлиб, чин эътиқодли ва такводор, қонуний иш қилувчи дея таърифлаган⁵⁸.

Аввал қайд этилганидек, Бобур ўз асарида “эл” иборасини ҳам ишлатиб, уни ўтроқ ва кўчманчи турмуш тарзида яшаган аҳолига нисбатан қўллаган.

“Тарихи Муқимхоний”да эса асар муаллифи Имомқулихоннинг Балхга қилган ташрифини тасвирлар экан, “... шунингдек, барча улуг, таниқли ва мартабали кишилар, олимлар, ўзбек ва тожик аҳолисининг турли ижтимоий қатламлари вакилларидан ҳарбийлар ва таниқли кишилар чиқди. Ўша куни бу учрашувда ҳаммаси бўлиб тахминан 100 000 киши иштирок этди”⁵⁹, деб Балх шаҳри аҳолисининг маълум миқдори ва таркиби ҳақида маълумот бериш каторида “ўзбек” ва “тожик” атамаларини ишлатган. Муаллиф бу ерда ушбу атамларни кимларга нисбатан ишлатгани тўғрисида изоҳ бермаган.

Манбаларда яна “92 ўзбек уруғи” ибораси ҳам ишлатилиб, бу маълумотлар уларнинг аксарияти Бухоро хонлиги худудида

⁵⁶ Захириддин Мухаммад Бобур. Бобурнома ... 86-бет.

⁵⁷ Ўша асар... 35-бет.

⁵⁸ Ўша асар... 59-бет.

⁵⁹ Мухаммед Юсуф Мунши. Муқим-ханская история ... 163-стр.

яшаганлигини тасдиқлайди⁶⁰.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, тадқиқотга жалб этилган манбаларнинг XVI асрда ёзилган қисмида амалдорларни номи зикр этилганда уларнинг уруғи ёки қабиласи номи билан аташ ҳолати нисбатан кам кузатилади. XVII аср ва ундан кейинги манбаларда эса бу ҳолатни кўпроқ учратиш мумкин.

Бу ҳолат Бухоро хонлиги ҳудудида қандай уруғ ва қабилалар яшаганлиги тўғрисида маълумот олиш имконини беради Қуйида манбалардаги ана шу маълумотлар асосида хонлик ҳудудида яшаган уруғ ва қабилалар ҳамда улар билан боғлиқ жараёнлар алифбо тартибида келтирилади:

Аймоқ уруғи, XVI-XVIII асрларда яратилган манбаларда Бухоро хонлигида яшаган бир этник гуруҳ сифатида тилга олиниб, асарларда ёзилишича, улар асосан Хуросон ҳудудида истиқомат қилган. Хусусан, “Тарихи Муқимхоний” ва “Баҳр ал-асрор фи манокйби ал-аҳёр” асарларидаги маълумотларга кўра, ўша даврда аймоқлар асосан Қундуз⁶¹ ҳамда Балхнинг Чечакту, Дарайи суф, Керки, Маймана⁶² ҳудудларида яшаган.

Шу билан бирга “Тарихи Муқимхоний” асари муаллифи аштархоний ҳукмдор Динмуҳаммадхоннинг Хуросон ҳудудидаги ҳаракатини баён қилиш жараёнида Қундузда яшовчи “*қарой*” деб аталувчи Хуросон аймоқларини тилга олган⁶³. А.А. Семеновнинг Эльфинстон берган маълумотида асосланиб билдирган фикрига кўра, *қарой* қабиласи ҳозир Қундузда яшамайди. Унинг ёзишича, ўша вақтда ўзбеклар ва Эрон турклари ўртасидаги Хуросон учун бўлган жанг натижасида улар шу ерга кўчишган ёки Эрон ҳукмдорлари томонидан ўзбекларнинг ғарбдаги ҳужумига қарши Хуросондан бу ерга кўчириб келтирилган⁶⁴.

“Убайдуллонома” асарида эса хонликда маълум бир мавқейни эгаллаган *кўчманчи аймоқ* уруғига мансуб кишилар тўғрисида маълумот берилган⁶⁵.

⁶⁰ Абдурахман-и Тали. История Абулфейз-хана ... 134-стр; Мухаммед Юсуф Мунши. Муқим-ханская история ... 163-стр; Мирза ‘Абдал ‘Азим Сами. Тарих-и салатин-и Мангитийа ... 91-стр.

⁶¹ Мухаммед Юсуф Мунши. Муқим-ханская история ... 74-стр.

⁶² Махмуд ибн Вали. Море тайн относительно доблестей благородных ... 37, 46, 50, 78-стр.

⁶³ Мухаммед Юсуф Мунши. Муқим-ханская история ... 74-стр.

⁶⁴ Мухаммед Юсуф Мунши. Муқим-ханская история ... 254-стр. Бу ҳақда батафсил қаранг: ElPhinstone. An account of the Kingdom of the Caboul. Vol. II, London, 1819.

⁶⁵ Мир Мухаммед Амин-и Бухари. Убайдулла-наме ... 245-стр.

Хонлик аҳолиси таркибида *араблар* ҳам бўлиб, асарларда ёзилишича, улар Бухоро, Қашқадарё, Балх ва бошқа худудларда яшаган. “Баҳр ал-асрор фи маноқиб ал-аҳёр” муаллифи Балхнинг Хулм шаҳри атрофида кўчманчи араблар⁶⁶ яшаганлигини таъкидласа, “Тарихи Муқимхоний” асари муаллифи араблар Балх ҳокими Маҳмудбий оталиқ қўшинининг асосий таркибини ташкил қилганлигини қайд этган⁶⁷.

Бухоро хонлиги тарихига оид манбаларда мамлакатда *арғун* уруғи ҳам яшаганлиги ва улар ўзига хос мавқейни эгаллаб, юқори мансабларда фаолият кўрсатганлигини тасдиқловчи маълумотлар ҳам учрайди. Масалан, “Бобурнома”да XVI аср биринчи ярмида Қорақўлда ҳокимлик қилган Султон Хусайн арғун номи тилга олинган. “Тарихи Муқимхоний” асарида эса девонбеги лавозимида фаолият кўрсатган Али Саид девонбеги арғун номи зикр этилиб, у бошчилигидаги арғун қабиласи Балхда кипчоқларга қарши курашда фаол иштирок этганлиги ёзилган⁶⁸.

Муҳаммад Юсуф Мунший асаридаги “Балхни бухороликлардан ҳимоя қилган Маҳмудбий оталиқ қўшини Балх худудида яшовчи *балужий* қабиласидан иборат эди...”⁶⁹, дея келтирган маълумоти эса хонлик аҳолиси таркибида *балужий* қабиласи ҳам бўлганлигини тасдиқлаш билан бирга улар ҳарбий юришларда фаол иштирок этганлигини кўрсатади.

Барлослар номи ҳам манбаларда тез-тез тилга олинган уруғлардан бири ҳисобланади. Жумладан, “Бобурнома”, “Мусаххир ал-билод”да, нуфузли амирлар қаторида Шайх Абдуллоҳ барлос ва бошқалар, темурий ҳукмдор Бобурмирзо қўшини таркибида фаолият кўрсатган Қаро барлос, темурий Бадиуззамоннинг хос амирларидан Шохмуҳаммад барлос, Султон Боязид барлос, Амир Ҳайдар Бурундук барлос, Шайбонийхоннинг рафиқаларидан бири Севинч Қутлуқ Оғонинг бобоси, бухоролик Амир Муҳаммад Бурундук барлослар номи зикр этилган⁷⁰. Маълумотлардан кўриниб турибдики, ушбу уруғ вакиллари Темурий ва Шайбонийлар ўртасидаги Мовароуннаҳр учун олиб борган курашда фаол

⁶⁶ Маҳмуд ибн Вали. Море тайн доблестей благородных ... 43-стр.

⁶⁷ Муҳаммад Юсуф Мунши. Муқим-ханская история ... 19-стр.

⁶⁸ Захириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. 49, 76, 82-бетлар; Муҳаммад Юсуф Мунши. Муқим-ханская история ... 172-стр.

⁶⁹ Муҳаммад Юсуф Мунши. Муқим-ханская история ... 19-стр.

⁷⁰ Захириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. 64-65, 82-83-бетлар.

иштирок этиш билан бирга мамлакатда юқори нуфузга эга бўлган.

Хонлик ҳудудида яшаган яна бир уруғ *бароқийларнинг* вакиллари ҳам мамлакатда ўзига хос мавқеини эгаллаган. Манбадаги маълумотларга кўра, улар Бухоронинг Вобкент туманида яшаган. Абдурахмон Толеъ ўз асарида Абулфайзхон ҳузурида катта нуфузга эга бўлган ва хон ўрдасига эркин кириш имкониятига эга бўлган *бароқий* қабиласининг бошлиғи *Маҳдум бароқий* тўғрисида сўз юритган⁷¹.

Хонлик аҳолиси таркибида шунингдек, *бахринлар* ҳам бўлиб, бу уруғ ҳақида “Муссахир ал-билод”, “Тарихи Абулфайзхон” асарида маълумотлар учрайди. “Муссахир ал-билод”да шайбоний Абдуллахон II хизматида бўлган Бекойбий бахрин тўғрисида сўз кетса, “Тарихи Абулфайзхон”даги маълумотларга кўра бахринлар Аштархонийлар даврида Кармана ва Миёнкол ҳудудларида яшаган ва уларнинг вакиллари Абулфайзхонга қарши бош кўтарган Абдукарим қўшини таркибида фаолият юритган⁷².

Асосан Зарафшон водийси ҳудудида яшаган, унча катта бўлмаган уруғлардан бири *бурқут (барқут) уруғи* ҳисобланиб, «Тарихи салатини манғитийа» муаллифи Амир Дониёл даврида парвоначи лавозимини эгаллаган *Ёдгор бурқут* ҳукмдорга қарши бош кўтариш билан бирга Муҳаммад Аминхўжа ва Нурота ҳокимларини ҳам хонга қарши қўйганлиги тўғрисида маълумот берган⁷³. Муҳаммадёр ибн Араб Қатаган ўз асарида Хожа Муҳаммад султон ва Шоҳ Будоғ султон ибн Абулхайрхонларнинг оналари *барқут элидан* бўлганлиги таъкидланган⁷⁴.

Ўрта Осиё хонликлари тарихини ёритувчи манбаларда кўп учрайдиган уруғлардан бири бу *дўрмонлар* бўлиб, улар Бухоро хонлигида катта кучга ва мавқега эга бўлган. “Абдуллонома” асари муаллифи *дўрмон* уруғи тўғрисида маълумот келтириб, унинг этимологик маъносини беришга ҳаракат қилган. Ҳофиз Танишнинг ёзишича, дўрмон тоифаси Нирундан тарқалган бўлиб, улар 4 ўғил бўлган ва ўзлари турган жойдан Чингизхоннинг вилоятига киришни истаган. Улар сол боғлаб (ёғочларни бирлаштириб боғлаб сувда сузиш учун мослаштирилган мослама), унда сузиб Чингизхон

⁷¹ Абдурахман-и Тали. История Абулфейз-хана ... 136-стр.

⁷² Муҳаммадёр ибн Араб Қатаган. Муссахир ал-билод. 236, 352-бетлар; Абдурахман-и Тали. История Абулфейз-хана ... 61, 76, 134, 135-стр.

⁷³ Мирза ‘Абдал ‘Азим Сами. Тарих-и салатин-и мангитийа ... 49, 136-стр.

⁷⁴ Муҳаммадёр ибн Араб Қатаган. Муссахир ал-билод ... 181-бет.

вилоятига кирган ва ҳозирги дўрмон қавми ўшаларнинг наслидан ҳисобланади. Муаллифнинг таъкидлашича, мўғулчада “дўрмон” – “тўрт” деган маънони англатади⁷⁵.

Бундан ташқари дўрмон уруғи аштархоний Нодир Муҳаммадхон даврида ҳукмдорнинг чап тарафида турувчи энг нуфузли ўзбек уруғлари ичида ҳам санаб ўтилган⁷⁶. “Тарихи Муқимхоний”, “Убайдуллонома”, “Тарихи Абулфайзхон”, “Дастур ул-мулк” асарларида ушбу мулоҳазани тасдиқловчи маълумотлар бўлиб, уларда хонликдаги энг юқори мансаблардан ҳисобланган додхоҳ ва парвоначи лавозимларида фаолият кўрсатган Бекмуҳаммад додхоҳ⁷⁷, Самарқандга ҳоким қилиб тайинланган Муҳаммад Раҳимбой дўрмон, Муҳаммадёр парвоначи дўрмон⁷⁸, Оллоёрбек девонбеги дўрмон, саркарда Жонибекбий дўрмонлар⁷⁹ тўғрисидаги маълумотлар баён қилинган. Манбалардаги маълумотларга қараганда дўрмонлар асосан Бухоро хонлигининг Кубадиён, Балх, Хўжанд, Хисор ҳудудларида яшаган⁸⁰.

Бухоро хонлиги ҳудудида яшаган ва хонликда маълум таъсир кучига эга бўлган *дўғлотлар* ҳам мамлакат аҳолиси этник таркибини ташкил этиб, уларни вакилларининг номи “Бобурнома” каби манбаларда учрайди⁸¹.

Аштархонийлар даври тарихига оид асарларда эса *ёбулар* борасида ҳам маълумотлар берилган бўлиб, унга кўра ёбулар XVII–XVIII асрларда кечган этник жараёнларда фаол иштирок этган⁸².

Шайбоний, Аштархоний ва Манғитлар сулоласи даврида ўзига хос нуфузга эга бўлган уруғлардан бири *жалойирлар* бўлган. Шайбоний Абдуллахон II ҳукмронлиги даврида улар хон оиласига яқин кишилардан бўлиб, оталиқ лавозимига кўтарилган⁸³. Хожа Самандар Термизийнинг “Дастур ул-мулк” асарида *жалойирларнинг* вакиллари ҳарбий юришларда фаол иштирок

⁷⁵ Ҳофиз Таниш Бухорий. Абдуллонома ... 1-китоб, 46-бет.

⁷⁶ Муҳаммад Юсуф Мунши. Муқим-ханская история ... 19-стр.

⁷⁷ Муҳаммад Юсуф Мунши. Муқим-ханская история ... 124-стр; Мир Муҳаммад Амин-и Бухари. Убайдулла-наме ... 44-стр.

⁷⁸ Абдулрахман-и Тали. История Абулфейз-хана ... 38, 101-стр.

⁷⁹ Хожа Самандар Термизий. Дастур ул-мулк ... 201, 202-бетлар.

⁸⁰ Муҳаммад Юсуф Мунши. Муқим-ханская история ... 170, 202-стр.

⁸¹ Захириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. 69, 76-бетлар.

⁸² Муҳаммад Юсуф Мунши. Муқим-ханская история ... 125-стр; Мир Муҳаммад Амин-и Бухари. Убайдулла-наме ... 71. и др-стр.

⁸³ Ҳофиз Таниш Бухорий. Абдуллонома ... 1-китоб, 89, 94-бетлар.

этиш билан бирга алоҳида хуудларни бошқарганлиги таъкидланади. Асарда Нур (Нурато) кўргони бошқаруви Термизбек *жалоийрийга* топширилганлиги қайд этилган⁸⁴.

Шунингдек, Бухоро хонлиги аҳолиси таркибида *жамшид*, *жобут* каби уруғлар бўлганлиги тўғрисида манбаларда кам бўлсада маълумотлар учрайди. Маълумотларга қараганда, уларнинг ичида *жамшид* уруғи асосан Балхнинг Чечакту хуудидида, *жобут* уруғи бугунги Қашқадарё хуудларида яшаган⁸⁵.

Хонлик хуудидида яшаган яна бир уруғ *каройитлар* (*кероитлар*)⁸⁶ тўғрисида Муҳаммадёр ибн Араб Қатағаннинг “Мусаххир ал-билод” ва Мир Муҳаммад Амин Бухорийнинг “Убайдуллонома” асарида маълумотлар учрайди. Муҳаммадёр ибн Араб Қатаған ўз асарида аштархоний Вали Муҳаммадхоннинг тахт учун кураши давридаги воқеаларни тасвирлаш вақтида балхлик Шох Саъид *каройит* номини тилга олган.⁸⁷ Мир Муҳаммад Амин Бухорийнинг асарида 1704-1705 йил Термизга юриш қилган Бухоро кўшини саркардалари қаторида Аваз эшик оғабоши *каройитни* номи зикр этилган⁸⁸.

Аштархонийлар даврида оталик ҳамда додхоҳ мансабларида фаолият кўрсатган *келечи* (калачи, қалачи) қабиласи ҳам хонлик аҳолиси таркибида яшаган этник гуруҳлардан бири бўлган⁸⁹. “Тарихи салотини Манғитийа”да ёзилишича, улар Хива хонлиги чегаралари ва оз миқдорда Зарафшон водийсида яшаган⁹⁰.

XVII-XIX асрларда Бухоро хонлигида кечган сиёсий жараёнларда фаол иштирок этган уруғлардан бири *кенегеслар* ҳисобланиб, аштархоний Абулфайзхон ва Манғитлар сулоласи вакили Амир Ҳайдар ҳукмронлиги йилларида уларнинг хонга қарши кўзғолон кўтарганлиги маҳаллий манбаларда бир неча бор тилга олинган. Асарларда кенегеслар хонликнинг Шахрисабз

⁸⁴ Ҳожа Самандар Термизий. Дастур ул-мулк ... 201, 202-бетлар.

⁸⁵ Махмуд ибн Вали. Море тайн доблестей благородных ... 37-стр; Муҳаммад Юсуф Мунши. Муқим-ханская история ... 91-стр; Мир Муҳаммад Амин-и Бухари. Убайдуллонаме ... 226, 245, 276, 279-стр.

⁸⁶ Ушбу қабилла тўғрисида батафсил қаранг: Юдин В.П. О родоплеменном составе могулов Моголистана и Моғулии и их этнических связях с казахами и другими соседними народами. Известия АН Каз.ССР, 1965, №3. 52-65-стр.

⁸⁷ Муҳаммадёр ибн Араб Қатаған. Мусаххир ал-билод ... 187-бет.

⁸⁸ Мир Муҳаммад Амин-и Бухари. Убайдуллонаме ... 80-стр.

⁸⁹ Муҳаммад Юсуф Мунши. Муқим-ханская история ... 173, 124-стр.

⁹⁰ Мирза ‘Абдал ‘Азим Сами. Тарих-и салатин-и манғитийа ... 135-стр.

худудида яшаганлиги қайд этилади⁹¹.

Бухоро хонлиги худудида яшаган ва ундаги сиёсий жараёнларда фаол иштирок этган уруғлардан яна бири *мангитлар* хисобланиб, улар тўғрисида манбаларда турли маълумотлар келтирилган. Жумладан, Муҳаммадёр ибн Араб Қатағаннинг “Мусаххир ал-билод” асарида мангитлар ҳақида маълумотлар берилиб, асар муаллифи уларни асосий яшаш жойи сифатида Дашти Қипчоқ худудини кўрсатган⁹².

XVII аср ва ундан кейин ёзилган манбаларда ушбу уруғ тўғрисида маълумотлар нисбатан кўпроқ учрайди. Бу мангитларнинг сиёсий жараёнлардаги иштирокининг сезиларли тарзда ошиши билан боғлиқ бўлиб, уларнинг вакиллари хонлик микёсида юқори мансабларни эгаллай бошлаганлиги ҳамда таъсир доираси кенгайиб борганлигидан далолат беради. Жумладан, “Убайдуллонома” асарида дастлаб Шаҳрисабз ҳокими этиб тайинланган кейинчалик парвоначи мансабини эгаллаган Худоёр бий мангит ҳақида сўз юритилиб, маълумотлар уни аштархонийлар ҳукмронлиги даврида ўзига хос мавқега эга бўлганлигини тасдиқлайди⁹³.

Бу ҳолат тобора кучайиб, кейинчалик хонлик бошқаруви уларнинг қўлига ўтганлиги ва 1756-1920 йиллар давомида Бухоро хонлиги олий ҳокимият бошқаруви улар қўлида бўлганлиги бугун барчага маълум.

XVI-XVII асрларда ёзилган манбаларда мангитлар бир ном билан аталган бўлса, кейинги давр манбаларида эса мангитларнинг турли номлари учрайди. Жумладан, Мирза Абдулазим Сомийнинг “Тарихи салотини Мангитийа” номли асарида Октепа мудофаасида иштирок этган кўшин бошлиқлари орасида Раҳмонқулибий парвоначи *тўқ мангит* исми ва *қора мангитлар* ҳам тилга олинган⁹⁴. Бу уруғни гуруҳлаштириш ҳолатини XIX асрда Ўрта Осиёга, жумладан, Бухорога ташриф буюрган Н. Ханниковнинг асарида ҳам кўриш мумкин. Унинг эътироф этишинча, мангитлар уч гуруҳга бўлинади: *тўқ мангит*, *қора мангит*, *оқ мангит*. Улар

⁹¹Муҳаммед Юсуф Мушши. Муқим-ханская история ... 91-стр; Абдурахман-и Тали. История Абулфейз-хана ... 36, 38, 42, 49, 61, 62, 90, 147-стр; Мирза ‘Абдал ‘Азим Сами. Тарихи салатин-и мангитийа ... 84-85-стр.

⁹²Муҳаммадёр ибн Араб Қатағон. Мусаххир ал-билод ... 95-103-бетлар.

⁹³Мир Муҳаммед Амин-и Бухари. Убайдулла-наме ... 44, 91, 124-стр.

⁹⁴Мирза ‘Абдал ‘Азим Сами. Тарих-и салатини мангитийа ... 71, 76, 81-стр.

асосан Бухоро ва Қарши атрофларида ўтроқ ва ярим кўчманчи турмуш тарзида яшаган⁹⁵.

Бухоро хонлиги аҳолиси таркибида шунингдек, *масид* (*масит*) ҳамда *мекрут* (*макрит*) уруғи ҳам мавжуд бўлиб, *масит* уруғ номи бир нечта асарда тилга олинган. Жумладан, “Убайдуллонома” асарида Худойберди кўрчибоши *масит*⁹⁶ бошчилигидаги кўшин тўғрисида маълумот берилса, “Дастур ул-мулк” асарида исёнкор уруғлар ичида *маситлар* ҳам тилга олинган⁹⁷. “Бахр ал-асрор” асари муаллифи эса *мекрут* (*мекрит*)лар Балхнинг Чечекту худудида яшаганлиги ёзилган⁹⁸.

Манбаларда кўп тилга олинадиган уруғлардан яна бири *минлар* ҳисобланиб, маълумотлардан айниқса аштархонийлар даврида уларнинг сиёсий жараёнлардаги роли кучайганлигини кўриш мумкин. “Тарихи Муқимхоний”, “Убайдуллонома” ва “Тарихи Абулфайзхон” асарларида бу даврда *минлар* ўтроқ ва ярим кўчманчи тарзда ҳаёт кечириб, асосан Шибиргон, Келиф, Маймана, Самарқанднинг Ургут, Ўратепа худудлари, шунингдек, Балхда яшаганлигини ва тўқсоба, девонбеги мансабларида фаолият кўрсатганлигини тасдиқловчи кўплаб маълумотлар учрайди⁹⁹.

Найман уруғи ҳам хонликлар даврида ўзига хос мавқега эга бўлган уруғлардан бири ҳисобланиб, XVI-XIX асрларда ёзилган манбаларнинг деярли барчасида ушбу уруғ номи учрайди. Масалан, найман уруғини Шайбонийлар даврида, айниқса Абдуллахон II томонидан амалга оширилган ҳарбий юришларда фаол иштирок этганлигини кузатиш мумкин¹⁰⁰. Бундан ташқари “Убайдуллонома” асарида Бухорода, Термизнинг Дерф қалъасида, Самарқандда яшаган найманлар тўғрисида маълумотлар мавжуд.¹⁰¹ Асар муаллифининг ёзишича, найманлар хон саройида юқори лавозимларни эгаллаб, ҳукмдорнинг чап тарафида ўтирган¹⁰². Бунга

⁹⁵Описанис Бухарского ханства / Составленое Н. Ханьковым. Санкт-Петербург: в типографии Императорской Академии Наук, 1843. 58, 63-стр; Иванов П.П. Очерки по истории Средней Азии. Москва, 1958. 15-45-стр.

⁹⁶Мир Мухаммед Амин-и Бухари. Убайдулла-наме ... 116-стр.

⁹⁷Хожа Самандар Термизий. Дастур ул-мулк ... 237-бет.

⁹⁸Махмуд ибн Вали. Море тайн относительно доблестей благородных ... 37-стр.

⁹⁹ Мухаммед Юсуф Мунши. Муқим-ханская история ... С. 122, 165, 170-173; Мир Мухаммед Амин-и Бухари. Убайдулла-наме ... 36, 109, 115, 116-стр; Абдурахман-и Тали. История Абулфейз-хана ... 41, 146-стр.

¹⁰⁰ Ҳофиз Таниш Бухорий. Абдуллонома ... 1-китоб, 91-бет.

¹⁰¹ Мир Мухаммед Амин-и Бухари. Убайдулла-наме ... 75, 167-стр.

¹⁰² Мир Мухаммед Амин-и Бухари. Убайдулла-наме ... 75, 167-стр.

манбадаги тўқсоба лавозимида фаолият кўрсатган Неъматуллобий тўғрисидаги маълумотни мисол қилиш мумкин¹⁰³. Жумладан, Мир Муҳаммад Амин Бухорий Абулфайзхон даврида юзага келган ички зиддият ва қабилалар ўртасидаги ўзаро курашларни баён қилар экан, Неъматуллобий бошчилигидаги найманлар билан қўнғирот қабиласи ўртасидаги кураш натижасида қўнғиротлар Термизни эгаллаганлиги ҳақида маълумот беради. Унинг ёзишича, мағлубиятга учраган Неъматуллобий Балхга кетган, шундан кейин *найманлар* ҳар томонга ёйилиб кетган¹⁰⁴. Ушбу маълумот икки этник гуруҳ ўртасидаги зиддият тўғрисида гувоҳлик берибгина қолмай, хонлик ҳудудида кечган ички миграцион жараёнлар ва унинг сабабларидан бири ҳақида ҳам ахборот беради.

Хонлик ҳудудида яшаган яна бир кўчманчи аҳолилардан бири *олчин* қабиласи ҳисобланиб, “Тарихи Муқимхоний” асарида улар асосан кўчманчи турмуш тарзида яшаганлиги таъкидланади¹⁰⁵. Асар муаллифи Субхонқулихон ҳукмронлиги йилларида юқори мавқега эга бўлган Бадахшон ҳокими Маҳмуд бий оталиқ хон буйруғига кўра етти йилдан буён Балхга ҳужум қилаётган даштда яшовчи Баёт Қора *олчин* бошчилигидаги қабилаларга қарши юриш қилганлиги ҳақида ҳам маълумот беради¹⁰⁶. Асарда *олчинлар* Ғўри¹⁰⁷ ҳудудида ҳам истикомат қилганлиги қайд этилган¹⁰⁸.

Асарларда шунингдек, *олчин* уруғи вакилларининг маъмурий бошқарувдаги фаолиятлари ҳақида сўз юритиш имконини берувчи маълумотлар мавжуд. Хусусан, “Убайдуллонома” асарида 1704-1705 йилларда Термизга қилинган юришда қўшинга бош бўлган амалдорлар қаторида Боки тўқсоба *олчин*¹⁰⁹ номи ҳам тилга олинган. Манбадаги бу маълумот унинг вакиллари Бухоро хонлигида тўқсоба лавозимида фаолият кўрсатиб, хонлик ҳарбий юришларида фаол иштирок этганлигини кўрсатади.

Хонлик аҳолиси таркибида яна *орлот (арлот)лар*¹¹⁰ ҳам бўлиб, манбалардаги маълумотлар улар ҳукмдорлар ўртасидаги

¹⁰³ Мир Муҳаммад Амин-и Бухари. Убайдулла-наме ... 70-стр.

¹⁰⁴ Абдулрахман-и Тали. История Абулфейз-хана ... 43, 149-стр.

¹⁰⁵ Муҳаммад Юсуф Мунши. Муқим-ханская история ... 123-стр.

¹⁰⁶ Муҳаммад Юсуф Мунши. Муқим-ханская история ... 129, 139-стр.

¹⁰⁷ Ҳозирги Афғонистон ҳудудида жойлашган.

¹⁰⁸ Мир Муҳаммад Амин-и Бухари. Убайдулла-наме ... 191-стр.

¹⁰⁹ Мир Муҳаммад Амин-и Бухари. Убайдулла-наме ... 80-стр.

¹¹⁰ Бу ҳақда батафсил қаранг: Хорошхин А.П. Сборник статей, касающихся до Туркестанского края, СПб, 1876.

муҳим масалаларни ҳал қилишда воситачилик қилганлиги тўғрисида гувоҳлик беради. Шу билан бирга улар хонликда юқори лавозимларни эгаллашга ҳам муваффақ бўлган. Муҳаммад Юсуф Мунший ўз асарида бу фикрни тасдиқловчи қуйидаги маълумотни келтирган. Унинг ёзишича, аштархоний Абдулазизхон ва Субҳонқулихон ўртасида Бухоро тахти учун кечган кураш вақтида Субҳонқулихоннинг Абдулазизхонга Бухородан чиқиб кетиши борасидаги таклифини етказиш учун Бухорога юборилган нуфузли амирлар қаторида Тангриберди парвоначи орлот ҳам бор эди¹¹¹.

Ўрта аср манбаларида тез-тез тилга олинган уруғлардан яна бири *сарой* уруғи ҳисобланиб, маълумотларга кўра уларнинг асосий қисми хонликнинг Бухоро, Қорақўл, Самарқанд, Қарши, Шаҳрисабз, Шеробод, Ҳомий¹¹² ҳамда Балхнинг чегара ҳудудларида яшаган¹¹³. Хонликлар тарихини ёритувчи асарларда сарой уруғи вакиллари Бухоро хонлигида юқори мансаб ҳисобланган девонбеги, кушчи¹¹⁴, мирохўр¹¹⁵ лавозимларини эгаллаган. Шу билан бирга маълумотлар уларнинг Бухоро қўшинига саркардалик қилиб, жанг вақтида қўшиннинг чап тарафида ҳаракат қилганлигини тасдиқлайди¹¹⁶.

Шунингдек, хонлик аҳолиси таркибида *туркманлар* ҳам истиқомат қилган бўлиб, “Тарихи Муқимхоний” асари муаллифи Бухоро хонлиги ҳудудида яшаган *туркманлар* ҳақида сўз юритиб, улар асосан Амударё бўйларида истиқомат қилганлигини кайд этган¹¹⁷. “Тарихи салотини Манғитийа” асарида ҳам туркманларни асосан Амударё, аниқроғи дарёнинг чап қирғоғи ўрта қисмида яшаганлиги борасидаги маълумотни учратиш мумкин¹¹⁸.

“Убайдуллонома” асари муаллифи эса Убайдуллахон хизматида бўлган *туркманлар* ва Андхуд ҳокими бўлган Назар туркман ҳамда ўша ерларда қўчиб юрган ушбу этник гуруҳ ҳақида

¹¹¹ Муҳаммад Юсуф Мунши. Муншим-ханская история ... 105-стр.

¹¹² Бухоронинг жануби-шарқий Дмонида 10 км масофада жойлашган.

¹¹³ Мир Муҳаммад Амин-и Бухари. Убайдулла-наме ... 167-стр; Абдурахман-и Тали. История Абулфейз-хана ... С. 155. 201, 219; Яворский И.Л. Путешествия русского посольства по Афганистану. Т. II. СПб., 1883. 231-стр; Материалы по районированию Средней Азии. Книга 1, часть 1. Бухара. Ташкент. 1926. 190-192-стр.

¹¹⁴ Мир Муҳаммад Амин-и Бухари. Убайдулла-наме ... 44, 198, 221-стр.

¹¹⁵ Абдурахман-и Тали. История Абулфейз-хана ... 153-стр.

¹¹⁶ Абдурахман-и Тали. История Абулфейз-хана ... 130-стр.

¹¹⁷ Муҳаммад Юсуф Мунши. Муқим-ханская история ... 120-121, 172-стр.

¹¹⁸ Мирза ‘Абдал ‘Азим Сами. Тарих-и салатин-и мангитийа ... 72-стр.

ёзган¹¹⁹. Бундан ташқари *туркманлар* Касби, Коракўл, Ғузор, Нурота худудларида ҳам яшаганлиги “Тарихий Абулфайзхон” ҳамда «Тарихи салатини Мангитийа» асарларида қайд этилган¹²⁰. Мирза Абдул Азим Сомий ўзининг асарида яна – Амударёнинг чап қирғоғининг ўрта қисмида яшаган туркман қабилаларидан бири *эрсари* уруғи тўғрисида маълумот берган¹²¹.

“Бобурнома” ва “Абдуллонома” асарларида яна бир этник гуруҳ *уйғурлар* тўғрисида маълумотлар келтирилиб, бу ушбу этник гуруҳнинг ҳам хонлик худудида яшаганлигидан далолат беради. Бу икки асардаги маълумот берилиш характериға кўра турли хил бўлиб, “Бобурнома”да бу ном Самарқандда кечган сиёсий воқеаларни ёритиш жараёнида тилға олиниб, эшикоғаси лавозимида фаолият кўрсатган амир Абдулкарим уйғур ҳақида сўз юритилади¹²². “Абдуллономада” эса, асарнинг айрим уруғ ва қабилалар тавсифига бағишланган қисмида муаллиф *уйғурларға* ҳам тўхталган. Жумладан, унда асар муаллифи *уйғур* сўзининг этимологиясини таҳлил қилар экан, унинг маъноси “қўшилиш ва мадад қилишдир”, дея таърифлайди¹²³.

Ўша даврда яратилган асарларда муаррихлар у ёки бу воқеани тасвирлаш жараёнида шунингдек, *хитой*, *хитой* каби номларни ҳам тилға олган. Жумладан, “Мусаххир ал-билод”да Шайбонийхон томонидан Хуросонға элчи қилиб юборилган Мавлоно хитой, Абдуллахон II хизматида бўлган Жўлтойбий хитой, Тангрикул хитойлар номи зикр этилган¹²⁴.

Манбалардаги Ҳисор, Хўжанд, Андижон, Хўжанд, Оккутол, Тошкент, Сайрам, Туркистон, Улуғтоғ этаклари, Зарафшон водийси, Жиззах ва Ўратепа шаҳарлари атрофларида яшаган *юзлар* тўғрисидаги маълумотлар ушбу уруғнинг хонлик худудида яшаганлигини англатади. Асарларда уларнинг вакиллари хонликда оталик, девонбеги, вилоят ҳокими, мирохўр лавозимларида фаолият кўрсатганлиги тўғрисида гувоҳлик берувчи маълумотлар мавжуд.¹²⁵

¹¹⁹ Мир Мухаммед Амин-и Бухари. Убайдулла-наме ... 16, 46, 148-стр.

¹²⁰ Абдурахман-и Тали. История Абулфейз-хана ... 43, 68, 88-стр; Мирза Абдал Азим Сами. Тарих-и салатин-и мангитийа ... 84-85-стр.

¹²¹ Мирза Абдал Азим Сами. Тарих-и салатин-и мангитийа ... 150-стр.

¹²² Захириддин Мухаммад Бобур. Бобурнома ... 46-бет.

¹²³ Хофиз Таниш Бухорий. Абдуллонома ... 1-китоб, 38-бет.

¹²⁴ Мухаммад ибн Араб Қатаган. Мусаххир ал-билод. 93, 95, 236, 246, 295, 380-бет

¹²⁵ Мухаммед Юсуф Мунши. Муқим-ханская история ... 94, 124, 130, 148, 172, 221-стр; Мир Мухаммед Амин-и Бухари. Убайдулла-наме ... 35, 44, 60, 62-стр; Мирза Абдал Азим Сами. Тарих-и салатин-и мангитийа ... 100, 154-стр.

“Убайдуллонома” асарида юз қабиласи билан бирга юз шоди¹²⁶ қабиласи ҳам тилга олинган. Шу билан бирга “Убайдуллонома” асарида Андижон, Хўжанд, Оққутол ва Тошкент, Сайрам, Туркистон, Улуғтоғда яшовчи козоқлар ва қорақалпоқлар ҳам Муҳаммад Раҳимбий Ғозибий юз ўғлига бўйсунганлиги таъкидланади¹²⁷.

Сўнгги ўрта асрларда, айниқса, XVII аср биринчи ярмидан бошлаб хонлик аҳолиси таркибига катта миқдорда келиб қўшилган қабилалардан бири қалмоқлар ҳисобланиб, бу даврда қалмоқларнинг бутун Марказий Осиё минтақаси бўйлаб ёйилганлигини кузатиш мумкин. Бундан қалмоқлар Бухоро хонлигига фақатгина XVII асрда келиб жойлашган, деган хулоса чиқариб бўлмайди. Тарихий тараққиёт жараёнида Ўрта Осиёнинг туб аҳолиси таркибига бошқа қабилаларнинг келиб қўшилиши узлуксиз давом этган ва улар аста секин маҳаллий аҳоли таркибига сингиб кетган. Қалмоқлар ҳам ана шундай этник гуруҳлар қаторидан ўрин олади. XVII асрда Жунғор хонлигини ташкил этган қалмоқларнинг сиёсий мавқеи кучайиб, улар Марказий Осиё минтақасининг катта қисмини ўз таъсир доирасига олишга муваффақ бўлган. Бу эса уларнинг нафақат Бухоро, балки, минтақадаги Хива, Қўқон, Ёркенд, Қозоқ каби бошқа давлатлар ҳудудига ҳам ўрнашишига имкон яратган.

Бухоро хонлиги тарихига оид маълумотларни ўзида жамлаган манбалардан қалмоқлар Қорақурум¹²⁸, Чоржўй, Тошкент, Шахрисабз, Ашпара (Аспара, Исфара) ва Қоратов чегарасигача бўлган дашт ҳудудларида яшаганлигини англаш мумкин.¹²⁹ Уларнинг вакиллари хонлик бошқарувида алоҳида мансабларни ҳам эгаллаган. Буни “Тарихи Муқимхоний” асаридаги Хаит баковул қалмоқ¹³⁰, “Убайдуллонома”да Абдулла хожи кушбеги қалмоқ¹³¹ тўғрисидаги маълумотлар ҳам исботлайди.

Манбаларда тез-тез тилга олинадиган уруғлардан яна бири

¹²⁶ Мир Муҳаммад Амин-и Бухари. Убайдулла-наме ... 62, 67-68-стр.

¹²⁷ Мир Муҳаммад Амин-и Бухари. Убайдулла-наме ... 35-стр; Хожо Самандар Термизий. Дастур ул-мулк ... 186-бет.

¹²⁸ Махмуд ибн Вали. Море тайн доблестей благородных ... 187-стр.

¹²⁹ Seyfi Chelcbiy Sayehatnamesi. Bibliotheque nationale, Paris. Supplement Ture 1361, ff. 6a, 7ab; Муҳаммад Юсуф Мунши. Муқим-ханская история ... 65, 86-87, 166-стр; Мир Муҳаммад Амин-и Бухари. Убайдулла-наме ... 114-стр.

¹³⁰ Муҳаммад Юсуф Мунши. Муқим-ханская история ... 172-стр.

¹³¹ Мир Муҳаммад Амин-и Бухари. Убайдулла-наме ... 45-стр.

катагон уруғи бўлиб, “Абдуллонома” асарида Шох Муҳаммад катагон¹³², “Убайдуллонома”да Хўжа Али мирохўр катагон¹³³, “Дастур ул-мулк”да Бектемирбий катагон, Ўзтемурий катагонлар¹³⁴ тўғрисида маълумотлар берилди. “Убайдуллонома” асаридаги маълумотларга кўра катагон уруғининг асосий қисми хонликнинг Бухоро, Балх, Кўлоб худудларида яшаган¹³⁵.

Аштархонийлар ҳукмронлиги даврида ёзилган “Убайдуллонома” асарида хонлик худудидида қирқ уруғи ҳам яшаганлигини тасдиқловчи маълумот мавжуд¹³⁶.

Хонлик тарихида қипчоқлар ҳам ўзига хос рол ўйнаган уруғлардан бири ҳисобланиб, “Абдуллонома”да Абдуллоҳон II хизматида бўлган нуфузли кишилар ичида Жаъфарон қипчоқ¹³⁷ номини кайд этиш билан бирга асар муаллифи, айрим уруғ ва қабилаларнинг номи ҳамда уларнинг генеологиясига тўхталган қисмида қипчоқ номининг келиб чиқиши ҳақида ҳам қизиқарли шунингдек, бир бирига зид фикрларни баён қилган. Асар муаллифининг ёзишича, Ўғизхон даврида икки дарё оралиғида бўлган жанглардан бирида ҳалок бўлган жангчининг ҳомиладор хотини бир дарахт ковагига кириб, шу ерда ўғил фарзанд кўрган. Ўғизхон боланинг отаси йўқлиги сабабли уни ўз васийлигига олган ва унинг исмини “Қипчоқ” деб қўйган. Ҳофиз Танишнинг фикрича, мазкур исм “қабак” сўздан олинган бўлиб, туркчада қавакли дарахт шундай аталган. Орадан йиллар ўтгач, Ўғизхон итбоқар қавмини енгиб, Эрон заминини ўзига бўсундириб юртига қайтгач, яна ўша қавми бош кўтарганлиги ҳақида хабар топган. Шу сабабли уларни зарарли ҳаракатларини олдини олиш учун Қипчоққа ўша яйловда жойлашишларини буюрган. Ўша замондан бери бу яйлов ва қишлоқлар у қавмнинг маконига айланди, деб ёзади асар муаллифи¹³⁸. Ҳофиз Таниш бу фикрлари орқали қипчоқ қавмини номининг этимологияси ва унинг келиб чиқиши ҳамда уларнинг нима учун яшаш жойи ўша ер бўлганлигини изоҳлашга ҳаракат қилган. Аммо аввал ҳам таъкидланганидек, бу каби маълумотларнинг илмий асосга эга эканлигини аниқлаб бериш

¹³² Ҳофиз Таниш Бухорий. Абдуллонома ... 1-китоб, 97-бет.

¹³³ Мир Муҳаммад Амин-и Бухари. Убайдулло-наме ... 80, 119, 122-стр.

¹³⁴ Хожа Самандар Термизий. Дастур ул-мулк ... 202, 237-бетлар.

¹³⁵ Мир Муҳаммад Амин-и Бухари. Убайдулло-наме ... 63, 107, 109, 124-стр.

¹³⁶ Мир Муҳаммад Амин-и Бухари. Убайдулло-наме ... 164, 191-стр.

¹³⁷ Ҳофиз Таниш Бухорий. Абдуллонома ... 1-китоб, 96-бет.

¹³⁸ Ҳофиз Таниш Бухорий. Абдуллонома ... 1-китоб, 39-бет.

алоҳида гадқикотларни талаб қилади.

Ушбу қавм тўғрисида кейинги давр манбаларида ҳам кўплаб маълумотлар келтирилган. Хусусан, “Тарихий Муқимхоний” асарида Балх ва унинг атрофида яшовчи *қипчоқлар* ҳақида сўз юритилиб, уларнинг Балхда ўз таъсирини ўрнатиш учун ҳаракат қилганлиги баён қилинган¹³⁹. “Убайдуллонома” ҳамда “Бахр ал-асрор фи манокиб ал-ахёр” асарларида ҳам хоннинг эътиборига тушган балхлик *қипчоқлар*, Сарипул ва Солу Чаҳорак қипчоқлари ва Балхнинг Чечакту ҳудудида яшаган *қипчоқлар* тўғрисида маълумотлар берилади¹⁴⁰.

Шунингдек, аштархоний ва манғитлар ҳукмронлиги даври тарихига оид асарларда яна Қарши, Самарқанд ва Миёнкол атрофида яшовчи қипчоқлар ҳақида ҳам сўз юритилган¹⁴¹.

Бундан ташқари “Дастур ул-мулк” асарида қипчоқларга мансуб қулон¹⁴² уруғи борасида ҳам маълумот учрайди.

Аштархонийлар ва Манғитлар сулоласи даври тарихига оид манбалардаги оталиқ лавозимини эгаллаган *Қутлуқ оталиқ қипчоқ* тўғрисидаги маълумотлар ушбу уруғ вакиллари ҳам хонлик бошқарув тизимида муҳим мавқейларни эгаллаганлигини тасдиқлайди¹⁴³.

Бухоро хонлиги ҳаётида муҳим рол ўйнаган уруғлардан яна бири *қўнғиротлар* ҳисобланиб, ўрта аср муаррихлари асарларидаги маълумотлар уларни асосан Термиз, Самарқанд, Балх, Амударё бўйларида, Ғузор, Бойсун, Керки, Шеробод ҳудудларида яшаганлигини кўрсатади¹⁴⁴. Шунингдек, ўша даврда уларнинг асосий яшаш жойи Термиз ҳудуди бўлганлиги Муҳаммад Юсуф Мунший ва Муҳаммад Амин Бухорийнинг оқорида номлари тилга олинган асарларида ҳам таъкидланади¹⁴⁵. Хонликда уруғлар

¹³⁹ Муҳаммад Юсуф Мунши. Муқим-ханская история ... 170-172-стр.

¹⁴⁰ Мир Муҳаммад Амин-и Бухари. Убайдулло-наме ... 119-стр; Махмуд ибн Вали. Море тайн доблестей благородных ... 37-стр.

¹⁴¹ Мир Муҳаммад Амин-и Бухари. Убайдулло-наме ... 150, 151-стр; Абдурахман-и Тали. История Абулфейз-хана ... 38, 41, 90, 98-105-стр; Мирза ‘Абдал ‘Азим Сами. Тарих-и салатин-и мангитийа ... 85, 87, 89, 90, 92, 95, 112 ва 139 и др. стр.

¹⁴² Хожа Самандар Термизий. Дастур ул-мулк ... 163-бет.

¹⁴³ Абдурахман-и Тали. История Абулфейз-хана ... 41, 105-стр.

¹⁴⁴ Муҳаммад Юсуф Мунши. Муқим-ханская история ... 119-стр; Мир Муҳаммад Амин-и Бухари. Убайдулло-наме ... 75, 109, 167, 202 и др-стр; Мирза ‘Абдал ‘Азим Сами. Тарих-и салатин-и мангитийа ... 146-стр.

¹⁴⁵ Муҳаммад Юсуф Мунши. Муқим-ханская история ... 122, 164-стр; Мир Муҳаммад Амин-и Бухари. Убайдулло-наме ... 75-стр.

ўртасидаги ўзаро сиёсий устунликни кўлга киритиш учун бўлган кураш ушбу уруғ ичида ҳам зиддиятлар келиб чиқишига сабаб бўлган. “Убайдуллонома” асарида ёзилишича, найман қабиласидан бўлган Нейматулла тўқсобоанинг Термизга қилган ҳужумидан сўнг бу ерда яшовчи кўнғиротлар йиғилиш ўтказган: Йиғилишдан сўнг кўнғиротлар иккига бўлиниб кетган. Келиб чиқиши мусулмон бўлган кўнғиротлар ўзларини ҳукмдорга тобеъ санаб, Термиз туманида кўчиб юрган ва кейинчалик ўша ерга жойлашган. Ҳукмдорга қарши туриб ўз мустақиллигини сақлаб қолишга ҳаракат қилувчилар (кўнғиротларнинг иккинчи қисми) эса Шерали атрофига бирлашиб Шерободга кетган ва у ерга жойлашган¹⁴⁶. Юкоридаги маълумот ички зиддият оқибатида бир уруғ ичида юз берган бўлиниш натижасида хонлик ҳудудида этник гуруҳларнинг ички миграцияси содир бўлганлигини кўрсатади.

Мир Абдул Азим Сомий ўз асарида Амударё ва Термиз яқини, Шеробод, Бойсун ҳудудларида яшаган, кўнғиротларнинг бир бўлаги ҳисобланган *қозоёқли, тортувли* каби уруғ шахобчаларининг номларини тилга олган¹⁴⁷.

Маълумотларга кўра ушбу уруғ вакиллари хонликда девонбеги, мирохўр лавозимларида фаолият кўрсатиш билан бирга кўчманчи ва ўтроқ тарзда турмуш кечирган.

Манбалардаги Чечактудаги *хушбай*¹⁴⁸, *қовчин (қаучин)*¹⁴⁹, амир Тин Саъид қорлик¹⁵⁰, аштархоний Нодир Муҳаммадхон кўшини таркибидаги қора қиётларнинг вакиллари¹⁵¹, кушчи тўғрисидаги маълумотлар Бухоро хонлиги аҳолиси таркибида *хушбай, қовчин, қорлик, қушчи ва қора қиётлар* ҳам бўлганлигини тасдиқлайди.

Шуни таъкидлаш лозимки, ҳудудий жиҳатдан чегарадош ерларда яшаган қирғиз ва қозокларнинг ҳам Мовароуннаҳрга кириб келиши, асрлар давомида кузатилган. Айнан XVI-XIX аср биринчи ярмида ҳам турли сабабларга кўра уларнинг Бухоро хонлиги аҳолиси таркибига қўшилиши давом этган. Бу фикрни «Абдуллонома» асарида шайбоний Бобо султон билан Талас дарёси бўйида бўлган жангда енгилган Қозоқ хони Шиғойхон (1580-1583) мағлубиятидан сўнг ўз фаолиятини Бухоро хони кўшини таркибида

¹⁴⁶ Мир Муҳаммад Амин-и Бухари. Убайдулла-наме ... 70-стр.

¹⁴⁷ Мирза ‘Абдал ‘Азим Сами. Тарих-и салатин-и мангитийа ... 156-стр.

¹⁴⁸ Махмуд ибн Вали. Море тайн доблестей благородных ... 37-стр.

¹⁴⁹ Захириддин Муҳаммад Бабур. Бабурнаме ... 39-стр.

¹⁵⁰ Ҳофиз Таниш Бухорий. Абдуллонома ... 1-китоб, 94-бет.

¹⁵¹ Муҳаммад Юсуф Мунши. Муқим-ханская история ... 19-20-стр.

давом этириш мақсадида Абдуллахон хузурига ташриф буюриб, унинг хизматида бўлганлиги тўғрисидаги маълумот ҳам тасдиқлайди¹⁵². Бадриддин Кашмирийнинг “Равзат ар-ризвон ва ҳадиқат ал-ғилмон” асарида ҳам Шиғойхон ўгли Таваккал, ўн бир қозоқ султонлари ва қирғиз амирлари билан бирга Абдуллахон II хузурига ташриф буюрганлигини тасдиқловчи маълумотни учратиш мумкин¹⁵³.

Ҳофиз Таниш асарида яна Бухоро хонига Бобо султонни енгишда ёрдам берган қозоқ султони Таваккал ва унинг ўз йигитлар билан хон хизматида бўлганлиги таъкидланади¹⁵⁴. Абдуллахон II Қозоқ султонини ҳарбий юришларда кўрсатган жасоратлари туфайли тақдирлаб турган. Жумладан, Офаринкент ҳудудини унга суюрғол қилган¹⁵⁵. Юқоридаги маълумотлар қозоқ ва қирғиз қабилаларининг XVI аср иккинчи ярмида Хўжанд ҳамда Зарафшон водийсига жойлашуви юз берганлигини кўрсатади. “Убайдуллонома” асарида Андижон, Хўжанд, Оққутол ва Тошкент ҳудудларида жойлашган қозоқлар¹⁵⁶ ёки Субҳонқулихон кўшинида ҳаракат қилган қозоқ гуруҳлари тўғрисида ҳам маълумотлар бор¹⁵⁷.

Ўрта асрларнинг сўнгги чорагига келиб манбаларда *қурама* номи тилга олина бошланган. Хусусан, “Тарихи Муқимхоний” асари муаллифи аштархонийлар даврида Балх ва Бухоро ўртасида содир бўлган сиёсий келишмовчиликларни баён қилиш вақтида *қурама* номини қайд этган. Асар муаллифи “... шундай тарзда у (Маҳмудбий оталиқ) бир неча бор хонга хат ёзди. Бу ҳолатда Маҳмудбий оталиқ билан келишувда турган *қурама* амирлари Бухородан Балхга тахт ворисини юборишни талаб қилиб одам юборишди”, деб ёзган¹⁵⁸. Аммо бу ерда муаллиф ушбу номни кимларга нисбатан ишлатгани, унда кимлар назарда тутилганига изоҳ бермаган. “Тарихи Муқимхоний” асарига ёзилган изоҳлар қисмида А.А. Семенов В.К. Решетовнинг фикрига асосланиб, асар муаллифи бу ерда машҳур ўзбек уруғларидан *қурама* қабиласини

¹⁵² Ҳофиз Таниш Бухорий. Абдуллонома ... 2-китоб, 37-бет.

¹⁵³ Ҳофиз Таниш Бухорий. Абдуллонома ... 2-китоб, 37-бет; Бадриддин Кашмирий. Равзат ар-ризвон ва ҳадиқат ал-ғилмон ... 2336-варақ.

¹⁵⁴ Бадриддин Кашмирий. Равзат ар-ризвон ва ҳадиқат ал-ғилмон ... 234а-236б-варақлар;

Ҳофиз Таниш Бухорий. Абдуллонома ... 2-китоб, 70-80, 351-бетлар.

¹⁵⁵ Ҳофиз Таниш Бухорий. Абдуллонома ... 2-китоб, 87-89-бетлар; Burton A. The Bukharans a Dinastic, Diplomatic and Commercial History. 1500-1702. Great Britain, 1997. 45 p.

¹⁵⁶ Мир Муҳаммед Амин-и Бухари. Убайдулла-наме ... 35-стр.

¹⁵⁷ Муҳаммед Юсуф Мунши. Муқим-ханская история ... 19, 94-стр.

¹⁵⁸ Муҳаммед Юсуф Мунши. Муқим-ханская история ... 160-161-стр.

назарда тутганлиги ва улар XVII аср охирларида ўзбекларнинг бошқа уруғлари таркибига сингиб кетганлигини таъкидлаган¹⁵⁹.

“Убайдуллонома” асарида ҳам Балхда яшаган қурамалар ҳақида маълумот берилган¹⁶⁰.

Бундан ташқари Бухоро хонлиги аҳолиси таркибида *турклар, ҳинд, рус ва эронликлар* ҳам бўлганлиги ҳақида маълумотлар мавжуд. Манбалардаги маълумотлар туркларнинг асосан хонлик ҳарбий юришларида фаол иштирок этганлиги ҳамда улар Бухоро хонлиги ва Усмонли давлати ўртасидаги ҳарбий алоқалар натижасида хонликка келиб қолганлиги¹⁶¹, Бухоро ва Самарқанд шаҳарларида яшаган ҳиндларнинг эса, савдогарлик ва судхўрлик билан шуғулланганлигини кўрсатади¹⁶². “Убадуллонома” асари муаллифи эса аштархоний Убайдуллахон даврида Бухоро арки дарвозасини қўриқлаган руслар тўғрисида маълумотлар берган¹⁶³.

Юқоридаги маълумотлар Бухоро хонлиги аҳолиси этник таркиби мураккаб бўлиб, унинг ҳудудида ўтроқ ва кўчманчи турмуш тарзига эга турли аҳоли, уруғ ва қабилалар яшаганлигидан далолат беради. Шунингдек, қадимдан бу ерда яшаб келаётган халқлар билан бирга ҳар бир даврда бўлгани каби XVI-XIX аср биринчи ярмида ҳам сиёсий, иқтисодий ва маданий омиллар туфайли турли этник гуруҳларнинг келиб қўшилиши узлуксиз давом этган ва хонлик аҳолиси таркибини бойитиб борган. Бу аралашув жараёнида кўплаб кўчманчи халқлар маҳаллий ўтроқ аҳоли таркибига сингиб кетган ва бу ҳолат мамлакат аҳолиси этномаданий ҳаётида ва ҳўжалигида ўзаро интеграциялашувни содир бўлишига сабаб бўлган.

¹⁵⁹ Мухаммед Юсуф Мунши. Муқим-ханская история ... 87-стр.

¹⁶⁰ Мир Мухаммед Амин-и Бухари. Убайдулла-наме ... 107-стр.

¹⁶¹ Ҳофиз Таниш Бухорий. Абдуллонома ... 1-китоб, 96-бет; Мухаммадёр Араб Қатаған. Мусаххир ал-билод ... 151-бет. Бу ерда Усмонли давлатидан келган этник гуруҳ назарда тутилган бўлиб, асарларда улар кўпроқ *румий, румликлар* деб ҳам аталган. Усмонли давлати томонидан ҳарбий кўмак бериш мақсадида юборилган турклар хонлиқда асосан ҳарбий юришларда иштирок этган. Бу ҳақда батафсил қаранг: Howorth H.N. History of the Mongols. Londra, 1880. II/2, p. 728; Uzuncarsili, Osmanli Tarihi. Ankara, 1954. III/2. S. 254. Saray Mehmet. Rus Isgali Devrinde. Osmanli Devleti ile Turkistan Hanliklari arasindaki siyasi munasebetler (1775-1875). Istanbul, 1984; Гуломов Х. Дипломатические отношения государств Средней Азии с Россией XVIII - в первой половине XIX в. Ташкент, 2005. 34-35-стр.

¹⁶² Мухаммед Юсуф Мунши. Муқим-ханская история ... С. 84. Бухоро хонлигида яшаган ҳиндлар ҳақида батафсил қаранг: Scott C. Levi. Indian Diaspora in Central Asia and its Trade, 1550-1900. Leiden, 2002.

¹⁶³ Мир Мухаммед Амин-и Бухари. Убайдулла-наме ... 251-252-стр.

2§. Хива хонлиги

1511 йилда мустақил давлат сифатида ташкил топган Хива хонлигининг аҳолиси нафақат этник, балки маданий-иқтисодий жиҳатдан ҳам бир биридан фарқ қилувчи гуруҳлардан иборат бўлган. Шу жиҳатдан хонлик эгаллаган ҳудуд ҳам унинг таркибига кирган аҳоли этник кифёси, турмуш тарзи ҳақида маълум даражада тасаввурга эга бўлиш имконини беради.

Манбаларда кўрсатилишича, Хива хонлиги асосчиси Элбарсхон даврида Хуросоннинг шимолий қисмлари, жумладан, Махин ва Дурунғача бўлган ерлар, шунингдек, Балхон ва Манғишлоқдаги туркманлар истиқомат қилган ҳудудлар Хива хонлиги таркибига киритилган¹⁶⁴.

«Шажара-йи турк» асарида қайд этилишича, Сўфиёнхон даврида (1516-1522) Хива хонлиги ҳудудлари иккига бўлинган: сув бўйи – Хевак, Ҳазорасп, Кат, Бўлдумсоз ва Пингичка ҳамда тоғ бўйи – Боғобод, Нисой, Обивард, Чаҳордех, Махна ва Чача (Чахчак).

Асарда қайд этилганидек, Аванешхон даврида (1526-1538) Хуросон этагидан то Астрободгача бўлган ерлар «Урганч подшоҳларина* тааллуқ бўлиб, ани тоғ бўйи, Урганчни сув бўйи» деганлар¹⁶⁵.

Мусоҳон даврида (1703/1704) Марв, Астробод ва тоғолди ҳудудларининг барча шаҳар ва қалъалари Хива хонлигига жизъя ва хирож солиқларини тўлаган¹⁶⁶. Шерғозихон даврида (1714-1728) Орол қорақалпоқлари, шунингдек, Марв шаҳри (Марв-и Шоҳижон)дан то Астробод ва Балхонгача, Атрок ва Журжон соҳилигача бўлган ерларда яшовчи қизилбош ва туркманлар хонликка итоат этишган ҳамда хонлик хазинасига хирож ва турли тансуқот билан солиқ тўлаб туришган¹⁶⁷.

¹⁶⁴ Мунис «Балхон» деб атаган Балхон тоғлари Абулғозихонда Абулхон деб аталган. «Шажарайи тароқима»дан (А. Туманский таржимаси) кўринадики, XVII асрда ҳам ҳозиргидек, катта ва кичик Балхонга [Улуғ Абулхон ва Кичик Абулхон] бўлинган. Қаранг: Фирдаус ул-Иқбал. Перевод и примечания П.П. Иванова // МИТТ ... Т. 2. 323-стр.

* Маркази Урганч шаҳри бўлган давлатнинг бошлиғи кўпгина манбаларда, архив ҳужжатларида Урганч подшоҳлари, ҳокимлари, деб тилга олинган.

¹⁶⁵ Абулғозий. Шажарайи турк .. 129-бет.

¹⁶⁶ Маълумки, жизъя ғайридинлардан олинадиган жон солиғи. Бу ерда шиа мазҳабига мансуб аҳолидан олинганлиги қайд этилган. Фирдаус ул-Иқбал // МИТТ ... Т. 2. 332-стр.

¹⁶⁷ Firdaus al-iqbal ... 178 p.

Манбаларда, хусусан, «Шажарайи турк»да катта ҳудудни эгаллаган Хива хонлиги аҳолиси таркибидаги этник бирлашмалар ҳақида маълумот берилар экан, муаллиф томонидан «жамоа», «эв», «эл», «қавм», «уруғ», «қабилла», «халқ» каби иборалар қўлланилган. Лекин, туркманлар ёки бошқа қабилалар ҳақида сўз юритилганда, баъзан така “халқи”, баъзан туркман “қабиласи” ёки “жамоаси”, баъзи жойларда “уруғ” иборалари билан аталган. Маълумотларни ўрганиш асосида шуни аниқ кайд этиш мумкинки, «эв» – оила, хонадон, юрт маъноларида келган. «...эви ва эли» кўп ҳолларда бирга қўлланилган. «Эл» – уруғ, қабилла сифатида ишлатилганлиги кузатилади¹⁶⁸.

Хонлик аҳолисининг асосий қисми ўзбеклардан таркиб топган бўлиб, улар алоҳида имтиёзларга эга бўлган. Хоразм воҳаси суғорилиш тарихини чуқур тадқиқ қилган ақдемик Я. Фуломов бу масалага атрофлича тўхталиб ўтган. Олим таъкидлаганидек, суғорма деҳқончилик билан шуғулланган ўзбек уруғларининг ариқ ва канал бошларида жойлашиши хонлар томонидан доим таъминлаб келинган.

«Фирдавс ул-иқбол» асарида келтирилган қизиқарли маълумотлар сўнги ўрға асрлар Хоразм воҳаси аҳолиси таркибидаги ўзбек уруғлари ва уларнинг жойлашуви ҳақида яққолроқ тасаввур қилиш имконини беради. Хусусан, ушбу маълумотларга таянган ҳолда, Хива хони Абулғозихон (1644/45-1663) томонидан амалга оширилган ислохот натижасида тўртта бирлашма – «тўп»га бўлинган Амударё қуйи оқими ўзбек уруғлари таркибини қуйидаги жадвал асосида кўриб ўтиш мумкин¹⁶⁹:

---

¹⁶⁸ К. Шониёзов асосини «эл» сўзи ташкил қилган «элат» атамасига изоҳ берар экан, унинг халқ, давлат, қабилла, қабилла иттифоқи, Қаранг: Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни 75-80 - бет.

¹⁶⁹ Firdaws al-iqbal ... 136 p.

№	Бир тўпга киритилган уруғлар	Уларга қўшилган уруғлар
I тўп	уйғур найман	дўрмон, юз, минг шайх, бурлоқ
II тўп	қўнғирот қиёт	жалойир, али-эли
III тўп	нукуз манғит	Кенегас, хўжайли
IV тўп	қанғли кипчоқ	ўн тўрт уруғ

Абулғозихон томонидан ўтказилган ислохот уруғлараро курашларга чек қўйиш мақсадида амалга оширилган муваффақиятли тадбир бўлиб, кейинчалик кўчманчи ва ярим кўчманчи қабиаларнинг ўтроқлашиш жараёнини кучайтириш мақсадини ҳам кўзда тутган эди¹⁷⁰.

Ўтказилган бу тадбир Хива хонлиги тарихига доир деярли барча тадқиқотларда кўрсатиб ўтилган ва қўйилган муаммодан келиб чикиб, унга давлатчилик, ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий масалалар юзасидан баҳо берилган. Шунга қарамай, турли уруғларнинг бир тўпга бирлаштирилиши ва Амударё бўйлаб жойлаштирилиши қандай принцип асосида амалга оширилганлигига алоҳида изох берилмаган. Мавжуд маълумотларни таҳлил қилиш асосида мамлакат сиёсий, иқтисодий ҳаётини барқарорлаштириш мақсадини кўзда тутган ушбу тадбирни амалга оширишда қуйидаги жиҳатларга эътибор берилганлигини тахмин қилиш мумкин:

- қабила ва уруғларнинг асосий машғулоти ҳамда турмуш тарзи;
- уларнинг хон қўшинига навкар етказиб бериш мажбурияти;
- сиёсий-ҳарбий иттифокчилиги;
- хонлик ҳаётида эгаллаган мавқеи;

Жумладан, Муҳаммад Раҳимхон I нинг Оролга қилган юриши даврида (XIX аср) «ўзбек сипоҳи» тўрт қисмга бўлиниб, қальанинг

¹⁷⁰ Файзиев А. (дополнено Р.Г. Мукминовой) Хорезм в начале XVI – первой половине XIX в. // История Узбекистана. Ташкент, 1993. Т. III. 258-259-стр.

шарқий қисмига қўнғирот ва қиёт, кун чиқар билан қибла оралиғига уйғур ва найман, қибла билан кун ботар орасига нукуз ва манғит, ғарбий тарафига ўн тўрт уруғ қўшинларининг жойлаштирилганлиги ҳам юқоридаги фикрни тасдиқлайди¹⁷¹.

Мунис ва Огаҳий ҳамда Баёний маълумотлари асосида алоҳида тўпларга бўлинган уруғларнинг Амударё бўйлаб жойлаштирилишини ҳам кўрсатиб ўтиш мумкин¹⁷²: найманлар Питнақдан то Янги Ариқ ва Урганчгача бўлган Ҳазорасп ҳудудларини эгаллаган. Бу ҳудудда [пайғамбар авлоди] шайх ва бурлоқлар ҳам жойлашган. Амударё бўйлаб найманлардан пастрокда Урганч шахридан то Гурлан туманигача ва Амударёнинг ўнг қирғоғидаги ерларда уйғурлар ўрнашган.

Гурландан то Лавзан ирмоғигача манғитлар, улардан пастрокда дарё оқими бўйлаб ҳамда дельтанинг (дарёнинг Орол денгизига қуйилиши атрофлари) ўрта қисмида нукузлар ва манғитларнинг яна бир қисми жойлашган. Жуда қулай жой ҳисобланган бу ерда Оролдан олиб келинадиган ғалла ва чорва билан савдо қилинган*.

Асосий машғулоти чорвачилик бўлган манғитлар шарқий дельтанинг ўтларга бой майдонларига, ғаллачилик билан шуғулланишга кенг имконият берувчи ерларга кўчишган эди. Шунини қайд этиш лозимки, Хиванинг ҳукмрон доираси билан бўлган сиёсий кураш ҳам уларни юқори дельтадан кетишга мажбур қилган.

Дельтанинг бутун ғарбий қисми, яъни Куйғуннинг ғаллачилик қилинадиган бой ерлари қўнғирот ва қиётларга тегишли эди. Амударёнинг чап қирғоғидаги ҳозирги Қипчоқ туманининг бир қисми, Хўжақўлдан Кўк Ўзаккача бўлган Амударёнинг ўнг қирғоғидаги барча ер ва яйловлар, шунингдек, дельтанинг шарқий қисмидаги ерлар қангли-қипчоқларга қарашли бўлган.

Пойтахт Хива атрофида жойлашган кичик гуруҳлардан иборат

¹⁷¹ Firdaws al-iqbal .... 438 p.

¹⁷² Ғуломов Я. Хоразмнинг суғорилиш тарихи (Қадимги замонлардан ҳозиргача). Тошкент, 1959 233 - бет. Олим бу борада пайдо бўлган халқ мақолини ҳам келтириб ўтган: «Отанг мироб бўлса ҳам сувнинг бошида бўл».

* Я. Ғуломов тахмин қилишича, бу ерда XVII асрда манғит-нукуз уруғлари «тўп»ига киритилган хўжайли (хожа эли) уруғининг жойлаштирилиши билан Хўжайли қалъаси вужудга келган ва Орол-Хива ўртасидаги қарнонлар тўхтайдиган ҳамда давлат божини олинадиган асосий пунктга айланган.

асосий уруғларнинг ичида кўнғиротлар билан қиётлар катта худудни эгаллаган.

Кўриниб турибдики, Хоразмнинг барча суғориладиган ерлари, хусусан, йирик суғориш каналларидан тортиб то бутун дарё бўйлаб ўзбек уруғлари жойлашган эди.

Суғориш тизимида учрайдиган номларни этнографик маълумотлар билан солиштириб хулоса чиқарган Я. Ғуломов бир қатор уруғларнинг канал ва дарё ирмоғи бўйлаб жойлаштирилишини куйидагича тасвирлаган: Сувонли канали у ерда жойлаштирилган уруғ номи билан Хўжайли канали деб атала бошлаган, Омонкули канали – Кенегас, Оталиқ канали – Манғит-арна, бир қанча каналлар эса бирданига у ерга жойлашган уруғларнинг, жумладан, *қангли, қипчоқ, уйғур, найман, нукуз, ҳизр эли, бошқирд* каби номлар билан аталган.

Қадимий шаҳарлар яқинидаги суғориладиган катта худудлар туб ўтроқ аҳоли қўлида қолган. Улар уруғчилик бўлинишига эга бўлмаганлиги боис *сартлар* деб аталган. Хива, Урганч, Хонқа, Кат ва уларга туташ кишлоқларнинг аҳолиси ҳам сартлар деб келтирилган. Улар мамлакат деҳқончилик ва шаҳар хўжалиги тараққиётида асосий ўринни эгаллар эди. Кейинчалик ўтроқ ҳаётга ўтган кўчманчи ўзбеклар ўзларининг анъанавий уруғларга бўлинишини сақлаб қолган бўлса-да, тили ва урф-одатига кўра сартлардан фарқ қилмаган.

“Сарт” атамаси, унинг пайдо бўлиши, қўлланилиши ва моҳиятига доир масалалар, баҳс-мунозаралар бугунги кунда охиригача ўз ечимини топмаган¹⁷³ бўлса-да, айнан маҳаллий манбаларда ушбу ном билан аталган аҳоли гуруҳи ёки ижтимоий қатлами ҳақидаги маълумотларни кўрсатиб ўтиш ўринлидир.

Хоразм тарихчиларининг асарларида сартларга махсус изоҳ берилмаган бўлса-да, кўчманчи аҳолидан фаркланиб, алоҳида аҳоли гуруҳи сифатида қайд этилган. Хусусан, «Шажарайи турк»да «Урганч сартлари», «Хивақ сарти», «Урганч ўзбеги» каби иборалар қўлланилган. Кўп ҳолларда эса «Урганчнинг ўзбек ва сарти» деб алоҳида ажратиб кўрсатилган.

Демак, «сарт» деганда, асосан, шаҳарларда яшаган ўтроқ аҳоли назарда тутилган. Тарихчи Абулғозихон Эрон ҳукмдори

¹⁷³ Абашин С. Возвращение сартов? Методология и идеология в постсоветских научных дискуссиях // Антропологический форум. 2009. № 10. 252-278-стр.

Исмоилшоҳнинг Хоразми эгаллаши муносабати билан Урганча тайинланган доруға Субхонкули арабни сарт деб кўрсатган.

«Фирдавс ул-иқбол»да ҳам Аваз иноқ даврида (1213/1798-99) сарт жамоаси тилга олинган, уларнинг бошлиқларидан бир қатор арбоблар санаб ўтилган¹⁷⁴.

Шуниси эътиборлики, Бухоро ҳукмдорларининг Хоразмга юриши даврида мажбуран олиб кетилган аҳоли, асосан, кўчманчи ўзбек уруғларидан бўлиб, «сарт» деб аталган ўтроқ аҳолига дахл қилинмаган. Хусусан, «Шажарайи турк»да Убайдуллахоннинг ўғли Абдулазизхоннинг Урганча юриши даврида шаҳар туб аҳолиси сифатида қайд этилган сартлар ва аҳоли таркибидаги туркманларга тегамаган ҳолда асосан кўчманчи ўзбек уруғларининг катта қисми олиб кетилганлиги қайд этилган¹⁷⁵. Бунинг асосий сабаби шаҳарликлар ва сиёсий жиҳатдан нисбатан беқарор бўлган туркманлар¹⁷⁶ни кўчириб кетиш уларнинг турмуш тарзи билан боғлиқ бўлиши мумкин.

Сартларнинг асосий машғулоти ҳунармандчилик ва савдо бўлса-да, улардан ташкил топган ҳарбий бўлинмалар ҳам хонлик кўшинида ўз ўрнига эга бўлган. Жумладан, «Фирдавс ул-иқбол»да келтирилишича, Муҳаммад Раҳимхон I нинг Оролга юриши даврида «сарт черики» хоннинг шахсий кўшини таркибида хизмат қилган. Жумладан, манбада шундай маълумот келтирилади: «... хон сарт черикин реъқоб-э хумоюн [хон хизматида – Н.А.] мулозаматида сақлаб, ўзбек сипоҳига кўрғоннинг тўрт жонебин тақсим қилди»¹⁷⁷.

Н. Муравьев, В. Григорьев, Г.Н. Данилевский каби рус элчиларининг кундаликлари ҳамда турли хорижий шахсларнинг «Сафарнома»ларида (XIX аср) келтирилган ёзувларда ҳам сартлар ҳақида «улар бу ерда қадимдан яшаб келган ўтроқ аҳолининг катта қисмини ташкил этган ҳамда «ўлканинг ҳақиқий ва илк эгаларидир» деган, маълумотлар келтирилган¹⁷⁸.

¹⁷⁴ Firdaws al-iqbal ... 327, 433 p.

¹⁷⁵ Абулғозий. Шажарайи турк ... 134-бет.

¹⁷⁶ Туркман қабилаларининг аксарият қисми гоҳ Хива хонлиги, гоҳ Эрон шоҳларининг сиёсий ҳокимиятини тан олар, ўз позицияларини минтақадаги кучлар нисбатига қараб тез-тез ўзгартириб туради.

¹⁷⁷ Firdaws al-iqbal ... 437 p.

¹⁷⁸ Нурулласва Ш. (Хоразм маъмур академияси) XIX аср охири - XX аср бошларида Хива хонлиги аҳолиси ҳақида баъзи маълумотлар // <http://natlib.uz>; Шунингдек, сартлар ҳақида қаранг: Шишов А. Сарты // Сборник материалов для статистики Сыр-Дарьинской области.

Шунингдек, маҳаллий манбаларда шаҳар аҳолиси маълум бир шаҳар номи билан аталганлигини кўриш мумкин. Жумладан, «Вазир халқи», «Хонқаҳ аҳли» ва бошқалар деб берилган.

Хонлик аҳолиси этник таркиби, жумладан, турли этнослар ҳақидаги маълумотлар манбаларда асосан келтирилган сиёсий воқеалар баёнида ўз аксини топган. Уларда хонлик ҳаётида юз берган сиёсий воқеаларда бевосита иштирок этган *найман, уйғур, мангит, қўнғирот, қалмоқ, дўрмон*, туркманларнинг *баёт, така, солур, човдур, ёвмут* ва бошқа уруғлари ҳақида кўплаб маълумотлар берилган. Маълумотлар таҳлили бу уруғларнинг жойлашган ўрни табиий шароит ва сиёсий воқеалар тасирида ўзгариб турганлигини кўрсатади.

XIX асрда хонлик аҳолисининг этник таркиби Муҳаммад Юсуф Баёний берган маълумотлардан ҳам яққол кўзга ташланади.

Муаррих Хива хони Муҳаммад Аминнинг сафарга чиқишини тасвирлар экан, хон олдидан байроқ кўтариб ўтган қўнғиротлар, ёвмут, жамшид, қорақалпоқ, ороликлар, жами 25 та қабила номини кўрсатиб ўтган. Шунингдек, бу даврда така қабиласи томонидан кўтарилган исёни бостириш ҳамда сиёсий вазиятни барқарорлаштиришга сафарбар этилган отлик навкарлар орасида куйидаги уруғлар номи ва миқдори қайд этилган: 600 *қўнғирот*, 2000 *қорақалпоқ*, 2000 *ёвмут*, 700 *имрели*, 1000 *човдур*, 1000 *гўклан*, 600 *сақар*, 700 *қорачўқа*, 700 *тоза қўнғирот* эли, 650 *агорли, али-эли, тевачи*, 2000 *жамшид*, 300 *мангит*, 300 *қипчоқ*, 400 *қорадошли*¹⁷⁹.

Шу ўринда эътибор бериш лозимки, катта юришлар вақтида туркман ва қорақалпоқларнинг бирлашган қўшинига эҳтиёткорлик юзасидан хоннинг шахсан ўзи томонидан тайинланган ўзбек уруғлари вакиллари бош этиб тайинланган.

XVI – XIX аср хонлик аҳолиси таркибида ўтроқ ва кўчманчи

Т. XI. Ташкент, 1904; Остроумов Н.П. Сарты. Этнографические материалы. Ташкент, 1908; Материалы по изучению хозяйств оседлого туземного населения Туркестанского края. Сартовское хозяйство в Чимкентском уезде Сыр-Дарьинской области. Ташкент, 1912; Бартольд В.В. Сарт // Соч. Т. II. Ч.2. Москва, 1964. 527-52-стр; Бартольд В.В. Еще о слове «сарт» // Соч. Т. II. Ч.2. Москва, 1964. 310-314-стр; Снесарев Г.П. Дургадык. (Материалы к истории культуры и быта хорезмских узбеков группы «сарт») // Расы и народы. Москва 2001. № 27. 55-81-стр.

¹⁷⁹ Баёний. Шажаарайи Хоразмшоҳий. ЎзФА ПШИ қўлёзма, инв. 9596. 3336, 334а, 335а-варақлар. Қаранг: Фуломов Я. Хоразмнинг суғорилиш тарихи ... 236-бет.

хамда ярим кўчманчи ўзбек уруғларидан ташқари кўшни худудлардан кириб келган турли миллат ва этник гуруҳлар ҳам мавжуд эди. Зеро, кенг маданий ва иктисодий алоқалар, шунингдек турли демографик жараёнлар кўшни худудларда хоразмлик ўзбеклар гуруҳини ташкил этганидек, Хива хонлиги аҳолисининг этник таркибига турли элатларнинг ҳам кўшилишига сабаб бўлган.

Жумладан, Хива хонлиги аҳолиси таркибида туркман қабилалари ҳам салмоқли ўринни эгаллаган. Шуни ҳам қайд этиш жоизки, аҳолининг бу этник қатлами хонлик худудуда муқим яшамай, доимий кўчиб юрганлиги, марказий ҳокимият ва турли кўшни уруғлар билан бўлган зиддиятлар туфайли миграцион жараёнларга кучли таъсир этганлиги билан ажралиб турган.

Абулғозихоннинг қайд этишича, Элбарсхон ва унинг иниси Беликач султон даврида (XVI аср бошлари) «туркманнинг бир нечаси раъият бўлиб, мол берур эркан ва бир нечаси ёв экандур»¹⁸⁰. Шунингдек, Ҳожи Муҳаммадхон даврида (1558-1602) Хоразм султонларига тобе бўлган Курантоғ этакларидаги туркманларнинг *така*, *ёвмут*, *эрсари* уруғлари ҳақида маълумот берилган. Жумладан, манбада асосий машғулотлари чорвачилик бўлган *эрсари*, *солур*, *така*, *сарик*, *ёвмут*, *ички солур*, *ҳасан эли*, *игдир*, *човулдур* [човдур], *арабачи*, *кўкжан* [гўкжан], *адақли* каби қабила ва уруғ номлари келтириб ўтилган¹⁸¹.

Шу ўринда деҳқончилик билан шуғулланган туркман қабилалари ҳақида ҳам билиб олиш мумкин. Абулғозихоннинг кўрсатишича, «Аму сувининг ёқасинда экин экиб ўлтурғон уч урук туркман бор эди. Ани уч эл дер эдилар: Ҳизир элининг адақлиси, али эли ва тевачи. Мунларнинг экинларидан даҳ як [1/10] олдилар. Али элина мол ҳам солдилар, адақ элина навқар солдилар».

Я. Фуломов ҳам Абулғозихоннинг ушбу маълумотлари оркали Амударё бўйларида Пешгоҳдан то Қари Қичитгача, Қари Қичитдан то Балхон тоғларигача бўлган ерларда яшаган туркманларнинг машғулотлари, яъни уларнинг деҳқончилик билан шуғулланганликлари ҳақида ҳам билиб олиш мумкинлигини таъкидлаб ўтган.

Кўриниб турибдики, туркман қабилалари хонликка чорва мол, ғалла ҳисобида солиқ тўлаган. Шу билан бирга улар зиммасига

¹⁸⁰ Абулғозий. Шажарайи турк ... 124-бет.

¹⁸¹ Абулғозий. Шажарайи турк ... 124, 126-127-бетлар; Firdaws al-iqbal ... 109 p.

хонлик кўшинига навкар етказиб бериш мажбурияти ҳам юклатилган.

Имрели туркманларининг хонлик таркибига кўшилиши ҳақида Хоразм тарихчилари атрофлича маълумот бериб ўтишган. Мунис ва Огаҳийнинг маълум қилишича, Хуросон туркманларидан бўлган имрели қабиласи камсонли бўлишига қарамай, ўзларининг доимий кўшилари ва улар устидан ҳукмронлик қилиб келган така туркманларига қарши курашга отланишган. Мағлубиятга учраган имрели қабиласи узоқ вақт турли жойларда кўчиб юришган. Ниҳоят, Аваз инок ҳукмронлигининг сўнгги кунларида (XIX аср бошлари) улар Хоразмга келиб, Хўжайли вилоятининг Омонқули ариғидаги кенагаслар ерларига жойлашишган¹⁸².

Манбаларда туркманларнинг «тоза кўнғиротлар» деб номланган уруғи ҳақида маълумот келтириб ўтилган. «Қора юлғунли» деб ҳам аталган бу уруғнинг келиб чиқиши ёвмутлар қулигидан озод этилган чўриларга боғланган. Озод бўлганларнинг фарзандлари кўпайиб, ёвмутлар орасида яшаб, улар сингари деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланиб келишган. Лекин, ёвмутлар уларга паст назар билан қараб тазйиқ ўтказа бошлаганлар. Ўз муаммоларини Хива хони Оллақулихонга (1825-1842) етказган ушбу уруғ вакиллари ёвмутлардан ажратиб олиниб, алоҳида Кубатоғ атрофларидаги Қора юлғун деб номланган жойга кўчирилган. Оллақулихон ёвмутлар билан келишган ҳолда, уларга ўзларининг ичидан сайланган вакил, бахши, бек ва сардор тайинлаган ва ўзбек уруғларидан бир бошлик белгилаб, урукқа «тоза кўнғирот» деб ном берган¹⁸³. Тоза кўнғиротлар Оллақулихон ва ундан кейинги даврда хонлик кўшинида хизмат қилишган. XIX асрда Хива хонлиги таркибида бўлган туркман қабилалари ҳақидаги маълумотлар йирик шарқшунос олим Ю. Брегель тадқиқотларида батафсил ёритилган. Шуниси эътиборлики, олимнинг тадқиқоти Хоразм туркманларининг XIX асрдаги тарихини ўрганишга бағишланган бўлса-да, XVI асрда уларнинг хонлик ҳудудига келиб жойлашиши ҳамда кейинги XVII – XVIII асрлардаги ҳолати ҳақида ҳам қисқача тавсиф бериб ўтилган*.

¹⁸² Фирдаус ул-Иқбал // МИТТ ... Т.2. 357-358-стр.

¹⁸³ Извлечение из «Шахид-ул Иқбал» соч. Агехи. Первод З. Аксакова // МИТТ ... Т. 2. 626-627-стр.

* Шу боис ҳам Хива хонлиги аҳолисининг этник тарихига бағишланган мазкур тадқиқотда Ю. Брегель томонидан тўхталмаган ёки нисбатан қисқача тавсиф берилган маълумотлар бериб ўтилди.

Хоразм аҳолиси орасида эронликлар ҳам яшаб келган. Хонлик аҳолиси таркибидаги эронийлар ҳақида тарихчи Муҳаммад Козим маълумотлари орқали маълум даражада тасаввурга эга бўлиш мумкин. У воқеаларнинг шахсан иштирокчиси сифатида Эрон ҳукмдори Нодиршоҳ буйруғи билан Хивада ўтказилган тадбир (1745) ҳақида хикоя қилган¹⁸⁴. Берилган кўрсатмага мувофиқ, ўз вақтида Хива ҳукмдорлари томонидан асирга олиниб, Хоразмнинг беш шаҳрида яшаб келаётган барча Ироқ (*Эрон*) ва хуросонликлар аниқланиб, озод қилиниши лозим эди. Бу кўрсатма нафақат асирларнинг ўзларига ва уларнинг ўзаро никоҳлари, балки маҳаллий аҳоли билан бўлган никоҳдан туғилган фарзандларига ҳам тегишли эди. Муҳаммад Козимнинг фаол ҳаракати билан 40 кун ичида амалга оширилган ушбу тадбир натижасида Хива хони Шерғозихон ва бошқа хонлар даврида олиб келинган 5-6 мингга яқин оила аниқланган. Шунда улар орасидан маҳаллий аҳоли билан бўлган никоҳдан туғилган кишиларни ажратиб олишга қарор қилинган. Натижада отаси ўзбек бўлган ва ўз уй-жойларига эга 2 000 дан ортиқ кишилар аниқланиб, илтимосга кўра уларга Хоразмда яшаб қолишга рухсат берилган. Қолган асирларнинг бир қисми Нодиршоҳ даврида асос солинган Марв яқинидаги Хивақобод шаҳрига, бир қисми эса Мирўчоқга кўчириб кетилган.

Ўрта Осиёдаги эронликлар тарихини тадқиқ қилган А.М. Матвеев XIX аср ўрталарида Бухоро ва Хива хонлиги ҳудудида таркиб топган эронлик аҳоли қатлами орасида Марв шаҳридан мажбуран кўчириб келтирилган форсларнинг авлодлари турли сабабларга кўра бу ерларда қолиб кетган Нодиршоҳ аскарларининг авлодлари, Эрондаги Қожар сулоласи шоҳларининг қочоқ аскар ва зобитлари, ҳунармандчилик ва савдо билан шуғулланиш учун Бухорога келиб жойлашган шимоли-шарқий Эроннинг эмигрантлари ва уларнинг авлодлари, шунингдек, туркман бошлиқларининг Эрон билан чегарадош ҳудудларга уюштирган ҳужумлари («оломон») натижасида қўлга олинган кулларнинг авлодлари бўлганлигини қайд этади¹⁸⁵.

Асир қилиб сотилган форслар, асосан, хонадонларда уй хизматини бажаришган. Шу билан бирга хон кўшини таркибида

¹⁸⁴ Мухаммад Казим. Наме-йи аламара-йи Надири. (факсимиле) Т. III. Москва, 1966. 92-стр.

¹⁸⁵ Матвеев А.М. Из истории выходцев из Ирана в Средней Азии во второй половине XIX – начале XX в. // Иран. Сборник статей. Москва, 1973. 195-214-стр.

ҳам кўплаб эронлик қулларнинг хизмат қилганлиги манбаларда кўрсатилади. Форс асирларидан кўпгина сарой хизматчилари баъзи ҳолларда ўз фаолиятини маҳрам ёки дарбан каби лавозимлардан бошлаб, шахсий қобилиятлари ва қулай вазият ёрдамида анча юқори поғоналарга эришганлар. Улар ўз ҳукмдорларининг хазиначилари, фарзандларининг тарбиячилари, удайчи, бек, ҳарбий лашкарбоши, ҳатто айрим ҳолларда қушбеги этиб тайинланганлар. XIX асрнинг 20-йиллари Хоразмда бўлган Н. Муравьев Хива хони бош амалдорларидан учинчиси Ҳожаш Маҳрам ҳақида маълумот берар экан, унинг отаси хоннинг форс қулларидан бўлганлигини таъкидлайди¹⁸⁶. Ҳожаш Маҳрам хон кўшинида хизмат қилиб, Бухоро кўшинларига қарши курашда кўрсатган алоҳида жасорати эвазига озодликни қўлга киритган. У хон хизматида отчопар этиб тайинланган отасини ҳам тўлов эвазига қулликдан озод қилади. Хоннинг марҳамати билан катта ер-сувга эга бўлган Ҳожаш Маҳрам тез орада божхона бошлиғи бўлиб олиб, катта давлатга эга бўлган ва ўз атрофига Қизил Жилов [Олтин жилов – озод қилинган қуллар], деб аталган қариндош-уруғи ва яқинларини тўплаган. Шу тариқа XIX асрнинг охирида улар 5,3 мингдан ортиқ бўлиб, аҳолининг 0,7 фоизини ташкил этишган¹⁸⁷.

Аҳоли этник таркибининг яна бир қатламини ташкил этган қорақалпоқлар тарихчи Огаҳийнинг берган маълумотларига кўра, Хива хонлиги атрофларига жойлашиш учун Муҳаммад Амин иннок даврида (1755-1790) рухсат олишган. Хоннинг розилиги билан улар дельтанинг шарқий қисмидаги Кўкўзак ва Орол ўртасидаги ерларга жойлаштирилган¹⁸⁸.

Хўжайли шаҳрининг жанубида Омонқули канали қазилишида фаол иштирок этган қорақалпоқларнинг кенасига уруғи кейинчалик Кубатоғнинг жанубий ҳудудларига кириб борган. Шу тариқа Хива хонлари Янгидарё ва Оқёкишда қорақалпоқлар устидан ўз ҳукмронлигини ўрнатишларидан анча илгари уларнинг бир қисми хонликнинг ички ҳудудлари аҳолиси таркибига кирган эди.

XIX асрнинг биринчи чорагида қорақалпоқлар Амударёнинг

---

¹⁸⁶ Путешествие в Туркмению и Хиву в 1819-1820 гг., гвардейского генерала штаба капитана Н. Муравьева, посланного в сии страны для переговоров. Ч. II. Москва, 1822. 61-стр.

¹⁸⁷ Матвеев А.М. Из истории выходцев из Ирана в Средней Азии. ... 197-стр.

¹⁸⁸ Ғулумов Я. Хоразмнинг суғорилиш тарихи ... 222-бет. Олим Огаҳийнинг “Риёз уд-давля” асарига асосланган.

куйи дельтаси - Оролда ва ундан юкоридаги ерларда мустахкам ўрнашиб олганлар. Агар Муҳаммад Амин инок даврида қорақалпоқларга Кўкўзак қирғоқларидан то Орол денгизигача бўлган ерларда ўрнашишга рухсат берилган бўлса, Муҳаммад Раҳимхон I даврида уларнинг бир қисми Оролнинг шимоли-ғарбий худудларига кўчирилган. Натижада, қорақалпоқлар Амударёнинг ўнг қирғоғидаги Чилпак атрофидан бошлаб, то Амударёнинг чап қирғоғидаги Қипчоқгача бўлган ерларни бутунлай ўзлаштирган. Чимбой шахри XIX асрнинг иккинчи ярмида қорақалпоқларнинг асосий маркази бўлиб қолган.

Қорақалпоқларнинг турли қабилалари ва уларнинг таркибига кирувчи уруғлар ҳақида XIX аср ҳужжатларида кўшимча фактик маълумотлар мавжуд. Жумладан, сақланган архив ҳужжатларида бу қабилаларни ташкил этган хўжаликлар сони, уларнинг давлат мажбуриятлари, яъни хон кўшишига етказиб берган навкарлар, ер ишлари учун берилган хизматчилар ҳамда хазинага тўлаши лозим бўлган солиқнинг миқдори кўрсатиб берилган¹⁸⁹. Ёзма манбаларнинг муҳим тури ҳисобланган ушбу архив ҳужжатларида қорақалпоқларнинг *Арис – ўн тўрт уруғ* деб аталган уруғ-қабилалар бирлашмаси таркибига кирган *хитой, қўйун (қўйун-хитой), оролбой (оролбой хитой), беш-сари, қирқ (қирқ хитой), анна, ойтাকা, чарувчи (шарувчи), қазаёқли, қайчили, шайх беклари, қипчоқ, қангли, кефе, қиёт, кўнғирот, қора-мўйун, хандақли, ябу-қипчоқ, ёки жобу, ёбу* каби уруғларининг номлари санаб ўтилган.

Архив ҳужжатларида қайд этилишича, 12 уруғдан ташкил топган *хитой* қабиласи 4058 хўжаликдан иборат бўлиб, уларга хон кўшишига 386 навкар ва ерда ишлаш учун 1386 нафар хизматчи бериш мажбурияти юклатилган эди. XIX аср ўрталарида бу қабилалар хон хазинасига 2332 тилла миқдорида солиқ тўлаган¹⁹⁰.

*Қўйун – (қўйун-хитой)*лар 185 хўжаликдан ташкил топган бўлиб, уларга хон кўшишига 37 навкар ва ерда ишлаш учун 112 нафар хизматчи бериш мажбурияти юклатилган, хон хазинасига 375 тилла миқдорида солиқ тўлаган.

¹⁸⁹ Ўз МДА, ф. И. 125, й.ж. 2; ЛО ИВ АН Россия архив А.Л. Куна, ф. 33 // Материалы по этнической истории тюркских народов Центральной Азии. Тошкент, 2003. 190-202-стр.

¹⁹⁰ Ўз МДА, ф. И. 125, й.ж. 2; ЛО ИВ АН Россия архив А.Л. Куна, ф. 33 ... 190-202-стр. Матнда келтирилган Қўйун, Оролбой, Бешсари, Анна, Ойтাকা, Чарувчи (шарувчи), Қазаёқли, Қайчили, Шайх, Қипчоқ, Қангли, Қиёт, Қўнғирот, Қорамўйун, Хандакли каби уруғлар ҳақидаги маълумотлар ҳам ушбу архив ҳужжатларидан олинди.

Оролбой (оролбой хитой) уруғи 260 хўжалиқдан иборат бўлган ва 52 навкар, 156 хизматчи етказиб берган. Оролбой уруғига 142865 таноб ер тегишли бўлиб, хонликка 520 тилла миқдорида солиқ тўлаган.

Бешсари уруғи XIX аср ўрталарида 260 хўжалиқни ташкил этган ва 52 навкар ҳамда 156 хизматчи етказиб бериб, хон хазинасига 520 тилла миқдорида солиқ тўлаган.

Анна – хитой қабиласи уруғларидан бири бўлиб, анна-хитой деб ҳам аталган. Улар Кегайлининг ўнг ирмоғида яшаган. XIX аср ўрталарида анна уруғи 190 хўжалиқдан иборат бўлиб, 38 навкар ва 112 хизматчи етказиб бериши лозим бўлган.

Ойтака уруғи хон қўшинига 37 навкар ва 112 хизматчи етказиб берган.

Чарувчи (шарувчи) уруғи 185 хўжалиқдан иборат бўлган, хон қўшинига 27 навкар ва 125 хизматчи етказиб берган.

Қазаёқли уруғи Кегайли ариғининг ўнг соҳили ва Қувончёрма бўйларида жойлашган. Улар 260 хўжалиқдан иборат бўлиб, хон қўшинига 52 навкар ва 156 хизматчи етказиб берган.

Қайчили уруғи 260 хўжалиқдан иборат бўлган, хон қўшинига 52 навкар ва 156 хизматчи етказиб берган.

Шайх беклари уруғи 180 хўжалиқдан иборат бўлган, хон қўшинига 36 навкар ва 108 хизматчи етказиб берган.

Қипчоқ қабиласи 29 та уруғ бўлинмалари (тире)ни ўз ичига олган. Хива архив ҳужжатларига кўра, қарақалпоқ қипчоқларининг сони 2 мингга етган. Уларнинг катта қисми Кегайлининг чап соҳилидаги ерларда яшаган, шунингдек, Қипчоқ Калта ва Оқёкиш ерлари ҳам қипчоқларга қарашли бўлган. Улар 1020 хўжалиқдан иборат бўлиб, хон қўшинига 224 навкар ва 672 хизматчи етказиб берган.

Қанғли* - қипчоқ қабиласи таркибидаги уруғ. Унинг таркибида тоза қанғли деб номланган яна бир уруғ бўлинмаси ҳам бўлган. Қипчоқ қанғиллари Довқарада, Кўк Ўзак дарёсининг соҳили бўйлаб Кегайлининг ғарб томонида жойлашган. Архив ҳужжатларига кўра, улар очамойли қанғли, ўрмончи қанғли, қочувор қанғли, чумончали қанғли, оқил хўжа қанғли ва жувонсон қанғли уруғларига бўлинган. Уруғ 375 хўжалиқдан иборат бўлиб, хон қўшинига 75 навкар ва 225 хизматчи етказиб берган.

* Ўзбеклардан ташқари қозоқ ва нўғай халқларида ҳам қанғли уруғлари бўлган.

Киёт – ўзбек уруғлари таркибида бўлгани сингари қорақалпоқ қабилалари таркибида ҳам мавжуд бўлган уруғ. Қорақалпоқларнинг ўн тўрт уруғига кирувчи қиётлар учта уруғдан: уч тамғали, тарақли, болғали қиёт уруғларидан ташкил топган бўлиб, архив материалларига кўра, 443 хўжалиқдан иборат бўлган. XIX аср ўрталарида улар хазинага 442,5 тилла миқдорида солиқ тўлаган.

Кўнғирот – манбаларда жой, қабила ва уруғ номи сифатида келади. Қабила ва уруғ сифатида ўзбек, нўғай ва қорақалпоқ халқлари таркибида мавжуд бўлган.

Қорақалпоқ кўнғиротлари “шуллуқ” ва “жаванғор”га бўлинган. Сегиз тамғали шуллуқ ўз навбатида 8 та, яъни *қиёт, очамойли, қўлдовли, қўш тамғали, болғали, хандақли, қорамўйун, мўйтан* номли қабилалардан иборат бўлган. *Жети тамғали жувонғар* деб ҳам аталган жувонғарга 7 та, *терстамғали, боқонли, тиёқла, эргўкли, боймоқли, қазаяқли, уйғур* уруғлари кирган. Кўнғиротларнинг асосий қисми Хива хонлигига қарашли Амударё ўнг соҳилидаги ерларда жойлашган. Жувонғар Хива хонлигидаги Кўнғирот шаҳридан жанубда Чимбой беклигида жойлашган эди. Улар хўжалиқ ишлари учун 2 880 хизматчи етказиб берган. XIX аср ўрталарида хон хазинасига 4 802 тилла (солғут кесими) тўлаган¹⁹¹.

Қорамўйун – қорақалпоқ-кўнғирот уруғ бирлашмаси таркибига кирувчи уруғ бўлиб, Амударёнинг чап ирмоғи бўйлаб жойлашаган. Улар 280 хўжалиқни ташкил этган ва 56 навкар ҳамда 168 хизматчи етказиб бериб, хон хазинасига 560 тилла миқдорида солиқ тўлаган.

Хандақли – шуллуқ таркибига кирувчи қабила. Улар Амударёнинг ўнг соҳилида жойлашган. Улар тўрт уруғдан ташкил топган эди: *қурама, кийши, тўкпўлат, қирқсадақ*. Архив материалларига кўра, 365 хўжалиқни ташкил этган ва 73 навкар ҳамда 219 хизматчи етказиб бериб, хазинага 735 тилла миқдорида солиқ тўлаган¹⁹².

Юқорида кўриб ўтилган уруғ ва қабилалар миқдори сингари хонлик ҳаётида эгаллаган мавқеи ва нуфузи билан ҳам бир-биридан ажралиб турган. Манбаларда келтирилган умумий сиёсий воқеалар баёни қабила ва уруғларнинг хонлик ҳаётида, хусусан бошқарув

¹⁹¹ Ўз МДА, ф. И. 125, й.ж. 2; ЛО ИВ АН России архив А.Л. Куна. Қаранг: Материалы по этнической истории ... 190-202-стр.

¹⁹² Ўз МДА, ф. И. 125, й.ж. 2; ЛО ИВ АН России архив А.Л. Куна ... юқорида кўрсатилган жойда.

тизимида ҳамда ҳарбий қудратида тутган ўрни ва таъсир кучи ҳақида тасаввур беради.

Жумладан, Муҳаммад Шайбонийхоннинг ҳарбий юришларида фаол қатнашиб, Дашти Қипчоқдан Мовароуннаҳр ва Хоразм ҳудудларига кириб келган кўшлаб қабила ва этник гуруҳлар ичида найман, уйғур, дўрмон, манғитларни алоҳида келтириб ўтиш мумкин. Академик К. Шониёзовнинг таъкидлашича, Дашти Қипчоқ ўзбекларининг айрим гуруҳлари, масалан: найман, уйғур, манғит, кўнғиротлар Мовароуннаҳр ва Хоразм эгалланмасдан анча олдин мазкур ҳудудларга келиб ўрнашган эди¹⁹³.

Найман уруғи вакилларининг юкори мавкега эга бўлганлигини Динмуҳаммад султон томонидан (XVI аср) Марви Шохжаҳон (Марв) бошқарувининг найманлардан бўлган Йўлим бийга берилганлигидан ҳам кўриш мумкин¹⁹⁴.

Манбада Хоразм ҳукмдорларидан Али Султон вафотидан сўнг унинг ақли заиф ўғли Санжар султонга садокат билан 25 йил мобайнида хизмат қилган найман Кулмуҳаммад бий ҳақида алоҳида маълумот келтириб ўтилган¹⁹⁵.

Онаси найманлардан бўлган Ҳабаш ва Элбарс султонлар ҳокимият учун курашда бу уруғ вакиллари ёрдамига таянишган. Ўз ўрнида улар ҳам найман ва улар билан бир тўпага бирлашган уйғур уруғлари вакилларини қўллаб-қувватлашган.

Шунингдек, Хива хонлари хонадонини манғитлар билан боғлаган никоҳ муносабатлари ҳам бу уруғнинг мавқеини кўрсатади. Хусусан, Хива хони Аванешхоннинг уч ўғли бўлиб, уларнинг оналари манғит уруғидан бўлган. «Шажарайи турк»да «ҳар подшоҳким манғит мирзосининг кизига уйланса, уни бийим деганлар» деб, кўрсатилади¹⁹⁶. Хожи Муҳаммадхоннинг кичик ўғли Муҳаммадули султон ҳам манғит уруғининг Кўчак исмли бош мирзоси синглисига уйланган.

Оролда жойлашган манғитлар Эренгхон давридаёқ (XVII аср охирида) хонликнинг сиёсий ҳаётида катта ўрин тутган. Хусусан, Орол ўзбеклари устидан мустақил ҳукмронлик қилган Одина Муҳаммадбий хоннинг оталиғи бўлиб олган. Сиёсий ҳокимият борасида кўнғирот уруғи вакиллари улар билан рақабат қилган.

¹⁹³ Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни ... 410-411-бетлар.

¹⁹⁴ Абулғозий. Шажарайи турк ... 141-бет.

¹⁹⁵ Ўша асар. 98-бет.

¹⁹⁶ Абулғозий. Шажарайи турк ... 129-бет.

Манбаларда ўз нуфузига эга бўлган ва хонликнинг давлат ишларида фаол иштирок этган солур туркманларининг бошликлари ҳақида ҳам маълумотлар келтирилган¹⁹⁷. Хоразм султонлари ҳузурда юқори мавқега эга бўлган айрим туркман уруғлари ҳақидаги маълумотлар XVI асрга оид матерриалларда ҳам мавжуд. Хусусан, уларда Нисо, Обивард, Дурун, Марвда ҳукмронлик қилган Динмуҳаммад султон ҳарбий юришларда туркман навкарларига таяниш билан бирга ўз саройида уларнинг айримларига нуфузли ўринларни ажратганлиги кўрсатилган¹⁹⁸.

Эренгхон даврида ўзбекларнинг юз қабиласи амалдорларидан Жиянбийнинг Эронга элчи қилиб юборилиши билан боғлиқ маълумот бу уруғнинг Хива хонлари саройидаги нуфузи ҳамда мамлакат сиёсий ҳаётидаги фаол иштирокидан далолат беради¹⁹⁹.

Шуниси эътиборлики, Хива хонлиги ҳукмрон доирасида юқори мавқега эга бўлган уруғ вакиллари ташқи ҳужумлар ва ҳокимиятдаги сиёсий ўзгаришлар даврида ҳам ўз мавқеини сақлаб қолганлар. Айримлар эса айнан ҳокимият алмашинуvidан фойдаланиб, ҳукмрон позицияни қўлга киритганлар. Хусусан, Бухоро хони Абдуллахон (1557-1598) Урганчи эгаллаб ўз юртига қайтар экан, ҳузурига келган бек ва тўраларга турли ҳудудларни бошқариш ҳуқуқини, жумладан, “сипоҳсолар Ҳожамқули қалмоққа ўзбекни (Хоразмга келиб жойлашган ўзбек уруғларини), Урганч билан Вазирни Сари ўғлонга, Хевақни дўрман Манглишбийга, Катни Урганчли туркманнинг баёт уруғидан бўлган мулла имомига топширган” эди²⁰⁰.

XVIII асрнинг иккинчи ярмида Ўрта Осиёда бўлгани сингари Хива хонлигида ҳам кўчманчиларнинг ўтrockлашиш ҳамда қабила ва уруғлар орасида ижтимоий табақаланиш жараёни кучайган эди.

¹⁹⁷ Надир-намэ // МИТТ ... Т. 2. 169-стр.

¹⁹⁸ Абулғозий Шажарайи турк ... - 142-бет.

¹⁹⁹ Firdaws al-iqbal. ... 147 p, Жиянбий ўзбек уруғларининг задогонларидан (бий) бўлиши билан бирга, авлодлари бўлган Мунис ва Огаҳийлар сингари мироб унвонига эга бўлган. Мироблик саройининг юқори унвонларидан бири бўлиб, Абулғозихон даврида жорий этилган. Лекин, Хива хонлигидаги пастки мироб лавозими ушбу мироб унвонига алоқаси бўлмай, Муниснинг ҳикояларидан кўриш мумкинки, мироб унвонидаги эгаллаганлар. Шунингдек, уларнинг ҳеч қачон сув билан боғлиқ фаолиятлари ҳақида маълумот учрамайди. Асардан олинган парчада мироб унвони ҳақидаги атрофлича изох бернига ҳақат қилинган бўлсада, у ерда Жиянбий исми “Чин-бий” деб келтирилган. Қаранг: Фирдаус-ул-Иқбал // МИТТ ... Т.2. 331-стр.

²⁰⁰ Абулғозий. Шажарайи турк ... 154-бет.

Бу жараён албатта, кучли тўқнашувлар билан кечган. Ана шундай курашларда ғолиб чиққан қўнғирот уруғининг шижоатли вакили Муҳаммад Амин иноқ Хива хонлиги тахтига янги қўнғиротлар сулоласига мансуб ҳукмдорларнинг келишини таъминлаган. Унинг ҳарбий юришлари ўзаро урушларга, ташқи ҳужумларга, туркман ва қорақалпоқ уруғларининг ўзбошимчаликларига барҳам бериш билан бирга қўнғирот иноқлари мавқеини мустаҳкамлаб олиш учун шариит яратган эди.

Хоннинг ҳарбий юришларида ишончли деб ҳисобланган лашкарбошилар асосий ўринни эгаллаган. Жумладан, ёвмутлар қаршилигини енгиш учун уюштирилган юришда у така ва солур туркманлари, қорақалпоқларнинг хитой уруғи, кенагаслар, Орол қўнғиротлари ҳамда қозоқларнинг бир ярим минг кишилик гуруҳи ёрдамига таянган.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, Дашти Қипчоқдан кириб келган этник гуруҳлар, айниқса, найман, уйғур, манғит, қўнғирот, юз уруғлари хонлик ҳаётида фаол иштирок этган.

Маълумки, ўрта асрларда ҳукмрон сулола вакиллари ўртасидаги никоҳ муносабатлари кўп ҳолларда сиёсий мақсадлардан келиб чиқиб ўрнатилган. Хива хонлари хонадони билан найман ва манғит уруғлари вакиллари ўртасидаги ана шундай никоҳ муносабатлари бу уруғларнинг юқори мавқеи ва катта таъсир кучидан далолат беради.

3 §. Кўжон хонлиги

Кўжон хонлиги аҳолиси мураккаб этник таркибга эга бўлиб, аҳолининг асосий қисмини мамлакатнинг турли қисмларида яшаган ўзбеклар ташкил қилган. Тадқиқотчилар уларнинг таркибини уч йирик субэтнос ташкил қилишини кўрсатиб ўтадилар. Уларнинг биринчисини шаҳар ва қишлоқларда қадимдан яшаб келган ўтроқ аҳоли ташкил этиб, бу гуруҳ уруғ-қабила тизимига эга бўлмаган. Уларни кўчманчи ва ярим кўчманчи аҳоли “сарг” деб атаганлар. Маълумки, бу гуруҳ Ўрта Осиё икки дарё оралиғида яшаган қадимги туркийзабон ва форсийзабон аҳолининг ассимиляцияси натижасида шаклланган. Иккинчи субэтнос туркийлар бўлиб, улар турк ва турк-мўғул уруғларидан ташкил топган ва Ўрта Осиё худудига Муҳаммад Шайбонийхон юришларидан олдин келиб жойлашганлар. Булар – *яғмо, қарлуқ, чигил, ашпар, туруқшар, чўғроқ, қавчин, жаслойир, барлос, найман, хитой, минг, қирқ, чурас, қангли, бахрин, норин, тоғай, дуғлот, ўтарчи, аргин, биликчи* ва бошқалар²⁰¹. Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг Андижон аҳолиси ҳақидаги ушбу сўзлари мазкур тоифадаги аҳолини аниқ тавсифини ўзида ифодалаган. Бобурнинг ёзишича: “Эли турқдир. Шаҳар ва бозорисида туркий билмас киши йўқтур. Элининг лафзи қалам била росттур”²⁰². Ўзбек аҳолисининг учинчи субэтноси Мовароуннаҳрга XV асрнинг охири XVI асрнинг бошларида Муҳаммад Шайбонийхон билан келган Дашти Қипчоқ уруғларининг авлодлари ҳисобланади²⁰³. Улар таркибига – *қўнғиротлар, қиётлар, қатагонлар, кенагаслар, манғитлар, саройлар, юзлар, қипчоқлар, уч-уруғ* ва бошқалар кирган²⁰⁴. Улар асосан Марғилон, Андижон, Аравон, Ўш ва Ўзган атрофларида яшаган. Шунингдек, бу гуруҳга кирган уруғлар Наманган, Чортоқ, Наукат орасидаги ерларни XVII аср охири - XVIII асрни бошларида ўзлаштириб бу ерда улар ўтроқлаша бошлаганлар²⁰⁵.

Кўжон хонлиги аҳолисининг асосини ташкил қилган ўзбеклар ва бошқа этносларнинг этник таркибини ўрганишда, унга ҳолис

²⁰¹ Губаева С.С. Этнический состав населения Ферганы в конце XIX-начале XX в. (по данным топонимии). Ташкент, 1983. 49-60-стр.

²⁰² Бобур Заҳириддин Муҳаммад. Бобурнома ... 34-бет.

²⁰³ Губаева С.С. Население Ферганской долины в конце XIX-начале XX в. (Этнокультурные процессы). Ташкент, 1991. 30-стр.

²⁰⁴ Губаева С.С. Этнический состав населения Ферганы ... 60-74-стр.

²⁰⁵ Наливкин В.П. Краткая история Кокандского ханства. Казань, 1886. 20-стр.

баҳо беришда маҳаллий тарихнавислар томонидан ёзиб қолдирилган асарлар муҳим ўрин тутади ва бу тарих фанининг мураккаб ва кам ўрганилган масалаларидан бири ҳисобланади. Қўқон хонлиги аҳолисининг этник таркиби ва этник гуруҳларнинг жойлашган ўрни хусусида Қўқон тарихнавислари томонидан ёзилган тарихий асарларда айрим қимматли маълумотлар мавжуд бўлиб, уларда аҳоли “жамоа”, “уруғ”, “элат”, “тоифа”, “қабилла” каби иборалар билан қайд этилади.

1709 йилда Қўқон хонлигининг тузилишида Фарғона водийсида мингларнинг бошқа ўзбек уруғларига нисбатан мавқеи юқори бўлиб, улар томонидан янги давлатга асос солинди. Бу ҳақда Муҳаммад Ҳакимхон «Мунтахаб ат-таворих» асарининг охириги фаслида Қўқон хонлигини ташкил топишида мингларнинг муҳим ўрин тутганлигини эътироф этиб, унга “Минглар салтанати” деб сарлавҳа қўйган. Қўқон хонлиги тарихига доир барча асарларда хонликни ташкил топишида мингларнинг ўрни алоҳида қайд этилган.

Шу жиҳатдан, «Мунтахаб ат-таворих» асари Қўқон хонлигидаги турли ўзбек уруғлари вакиллари минг, юз, кипчоқ, манғит ҳамда қирғиз, қозоқ, тожик, қалмоқ каби халқлар вакиллари хонлик ҳудудида жойлашиши ва уларнинг хонликдаги мавқеи ҳақида қизиқарли маълумотларни берувчи манбалардан ҳисобланади²⁰⁶. Мазкур номлари қайд этилган уруғлар ва халқлар хонликдаги сиёсий воқеаларда фаол иштирок этганлиги боис муаллиф Муҳаммад Ҳакимхон бу уруғлар ва халқларни ўз асарида алоҳида тилга олган.

Қўқон хонлигида аҳолининг катта қисмини ташкил этган этник гуруҳлардан бири *қипчоқлар*дир. Қўқон хонлигида ҳокимиятни эгаллаш учун *қипчоқ* ва *минг* уруғларининг вакиллари ҳамisha кураш олиб борган. Айниқса, XIX асрнинг 50-йилларида шундай воқеаларнинг авж олганлиги кўпгина тарихий манбаларда ёритилган. Мирзо Олим Мушрифнинг “Ансоб ас-салотин ва таворих ал-ҳавокин” асарида Мусулмонқулининг²⁰⁷ давлат бошқаруви ишларида қипчоқларга жуда катта имтиёзлар ва имкониятлар бериб, бошқа этник гуруҳларга нисбатан турли

²⁰⁶ Муҳаммад Ҳакимхон. Мунтахаб ат-таворих. ЎзФА ШИ қўлёзма, инв. № 594.

²⁰⁷ Мусулмонқули Худоёрхоннинг қайнотаси ҳамда унинг Қўқон хонлиги тахтига чиқишида асосий рол ўйнаган шахс бўлиб, оталиқ унвони ва мингбошилик лавозимида фаолият олиб борган.

тазйиклар ўтказганлиги, ҳокимиятни минглардан тортиб олиш учун олиб борилган ҳаракатлар, бунинг натижасида қипчоқларга нисбатан бошқа уруғларнинг норозилик ҳаракатлари авж олиши кенг ёритиб берилган. Муаллиф бу маълумотларни XIX асрнинг 50-йилларида юз берган сиёсий воқеаларга боғлиқ ҳолда баён қилинган.

«Мунтахаб ат-таворих» асарида қипчоқларнинг асосан Андижон вилоятида жойлашганлиги кўрсатиб ўтилган²⁰⁸. “Ансоб ас-салотин ва таворих ал-ҳавоқин” асарида ҳам қипчоқларнинг жойлашган ҳудуди Икки Сув ораси деб қайд этилади. Шунингдек, Муҳаммад Умар қори Умидийнинг “Мактубчайи хон” асарида ҳам қипчоқлар яшаган марказ сифатида Икки Сув кўрсатилади²⁰⁹. Икки Сув орасини Р. Набиев Андижон вилоятига қарашли Балиқчи тумани эканлигини айтиб ўтган²¹⁰. Демак, Андижон вилоятининг Балиқчи тумани ҳудудидан ўтган Норин ва Қора дарё XIX асрларда “Икки Сув” деб юритилган. Шунинг ҳам алоҳида қайд этиш лозимки, Қўқон хонлигида қипчоқлар фақатгина Андижон вилоятида жойлашибгина қолмасдан, хонликнинг Наманган ва Марғилон вилоятлари ҳамда Қўқон атрофида ҳам яшаган.

Қўқон хонлиги аҳолиси таркибида юз, турк, афғон, алқор уруғлари ҳамда қирғиз, тоғлиқ, қорақалпоқ, тожик ва араблар ҳам яшаганлигини Мирзо Олим Мушриф ўзининг “Ансоб ас-салотин...” асарида қайд этиб ўтади. Хусусан, асарда Шералихоннинг (1842-1845) тахтга ўтиришида муҳим ўрин тутган этник гуруҳлар ҳақида маълумот берилар экан, «Хўқанддин бир неча хушёр ва оқил одамлар маслаҳат қилиб, жамоаи қирғиз ва қипчоқ ва турк ва қорақалпоқ ва тожик ва чўнбоғиш ва тоғлиқ ва афғон ва алқорлар²¹¹ сўзни бир жойга қўйиб, Талос мавзеига бир неча хушёр одамни юбориб, Шералихонни Тўрақўрғонгача олиб келиб, оқ кийгизга солиб хон кўтардилар», деб кўрсатилган²¹². Шунингдек, асарда қирғиз, қипчоқ, турк, чўнбоғишларнинг Маллахон (1858-1862) ҳукмронлигидаги сиёсий жараёнларда асосий

²⁰⁸ Муҳаммад Ҳакимхон. Мунтахаб ат-таворих ... 274 а - варақ.

²⁰⁹ Муҳаммад Умар қори Умидий. Мактубчайи хон. РФА ШҚИ, қўлёзма, инв.№ 575. ба-варақ.

²¹⁰ Набиев Р. Из истории Кокандского ханства. Ташкент: Фан, 1973. 34-стр.

²¹¹ Асарда тилга олинган Фарғона водийсида яшаган афғон, алқор каби этнонимлар ҳақида тарихий-этнографик тадқиқотларда ва тарихий манбаларда кам маълумотлар учрайди. Бу масала юзасидан келгусида чуқурроқ тадқиқот олиб бориш мақсадга мувофиқ бўлар эди.

²¹² Мирзо Олим Мушриф. Ансоби ас-салотин ... 29а - варақ.

иштирокчилардан эканлиги ёритилади²¹³. “Ансоб ас-салотин...” асаридида келтирилган *чўнбоғиш* уруғи кирғизларнинг бир уруғи бўлиши ҳамда бу икки этник ном бир гуруҳга мансуб бўлишига қарамасдан муаллиф уларни алоҳида тилга олган. Асарда қайд этилган тоғликлар эса Шарқий Туркистондан кўчиб келган аҳоли вакиллариدير.

Сўфибекнинг (Худоёрхоннинг укаси) ўғли Назирбек Қўқонга хон бўлиш мақсадида Бухородан Қоратегин орқали йўл олганлиги хабаридан сўнг Худоёрхон саркардаларга ҳарбий ҳаракатга тайёрланишга буйруқ беради²¹⁴. “Ансоб ас-салотин...” да таъкидланишича, Худоёрхон укаси Султон Муродбекни Марғилон аскари билан Абдурахмон офтобачини барча *қипчоқ* жамоаси билан Холназар парвоначини эса *турк* жамоаси²¹⁵ билан Назирбекка қарши жангга юборади²¹⁶. Бу маълумотдан кўринадики, саркардалар қайси этник гуруҳга мансуб бўлса, ҳарбий бўлинма таркибидаги аскарларнинг асосий қисми ҳам шу этник гуруҳдан ташкил топган.

Муаллиф Мирзо Олим Мушриф Худоёрхон ҳукмронлигининг дастлабки даврида Бухоро амирининг Хўжанд устига қўшин тортганлиги тўғрисидаги воқеаларни ёритар экан, ўзбекларнинг 92 уруғини тилга олган. Яъни асарда «Амири Бухоро тўқсон икки жамоаси бирла Хўқанд узасида бир жамоа кўйчибон қипчоқдин кочқондур», деб ёзилган²¹⁷.

Қўқон хонлигида муҳим ўрин тутган этник гуруҳлардан яна бири *юз* уруғидир.

Юз уруғини асосан хонликнинг Хўжанд вилоятида жойлашганлигини манбалардаги маълумотлардан англаш мумкин. “Мунтахаб ат-таворих” асари муаллифининг ёзишича, *юз* уруғидан бўлган Оқбўтабий XVIII асрнинг 20-йилларида Хўжандда ҳоким эди. Хўжанд бу даврда Қўқон хонлиги таркибига киргунга қадар мустақил ҳокимлик бўлган. Бундан кўринадики, Хўжандда *юз* уруғининг мавқеи баланд бўлганлиги учун маҳаллий ҳокимиятни ўз қўлларида сақлаб турганлар. Шунингдек, *юз*лар Қўқон хонлиги таркибида бўлган Ўратепа ва унинг атрофида ҳам асосий этник

²¹³ Ўша асар. 99 б- варақ.

²¹⁴ Мирзо Олим Мушриф. Ансоб ас-салотин ... 138а - варақ.

²¹⁵ Ўзбекларнинг турк уруғи назарда тутилган.

²¹⁶ Мирзо Олим Мушриф. Ансоб ас-салотин ... 138а - варақ.

²¹⁷ Ўша асар. 72а - варақ.

катламни ташкил этган. “Тарихи Муҳожирон” асари муаллифи Дилшоди Барно “юз кабиласи”, “юз беклари” деб Ўратепа худудининг юз уруғи вакиллари томонидан назорат қилинганлигига урғу беради. XIX асрга оид рус манбалари ҳам хонлик таркибида бўлган Хўжанд ва Ўратепа вилоятида аҳолининг этник таркиби кўпроқ юз уруғи ҳамда тожиклардан иборат бўлганлигини тасдиқлайди²¹⁸. Шунингдек, юзлар Шахрихон аҳолисининг асосий қисмини ҳам ташкил этган бўлиб, улар 1816 йилда Қўқон хонлигидаги ҳарбий-сиёсий ҳаракатлар туфайли Умархон томонидан Ўратепадан бу ерга мажбуран кўчирилган²¹⁹.

Муҳаммад Солиххўжа Тошкандийнинг “Тарихи жадидаи Тошканд” асарида қўнғирот, қангли, санжақли, сергили, қора қайроқ, аргин, бештамғали уруғлари қайд этилади²²⁰. Ушбу номлари санаб ўтилганлар Тошкент ва Дашти Қипчоқ аҳолиси таркибидаги этник гуруҳлардир.

Олимхоннинг (1798-1810) мамлакатни идора этишда олиб борган ислохотлари, ички ва ташқи сиёсати хонлик сиёсий мавқеининг кўтарилишига сабаб бўлди. Бу ҳукмдор ҳам, бошқа Ўрта Осиё ҳукмдорлари каби, ўзи бошқараётган давлат худудини ўзга ҳукмдорлар тасарруфидаги ерлар ҳисобига кенгайтиришга ҳаракат қилди. Шунингдек, Олимхоннинг ҳарбий ислохоти натижасида тоғли тожиклардан иборат махсус ҳарбий қисм ташкил этилган. Натижада, хонликнинг марказида яна бир этник гуруҳнинг жойлашишига имконият яратилган. Қўқон хонлиги тарихига оид асарларда тожиклар туб жой аҳоли вакиллари сифатида талқин этилса-да, тоғли тожикларнинг, яъни Қоратегин, Дарвоз, шўғнонликларнинг XIX аср бошларида Фарғона водийсининг марказий шаҳарларига, яъни хонликка келиб ўрнаша бошлаганликлари кўрсатилади.

Умархон (1810-1822) томонидан Дашти Қипчоқнинг бир қисми хонлик таркибига киритилиши натижасида бу ҳудудда яшовчи козоқлар ҳам хонликнинг иқтисодий ва сиёсий ҳаётида муҳим ўрин тутди. Манбаларда уларга нисбатан “элат”, “элатия”, “козоқ” ҳамда “қозоқия жамоаси” деб ҳам қўлланилган.

²¹⁸ Обзорение Кокандского ханства в нынешнем его состоянии // Записки Императорского Русского Географического общества. СПб.: 1849. Кн. III. 176-стр.

²¹⁹ Муҳаммад Ҳакимхон. Мунтахаб ат-таворих ... 285а - варақ.

²²⁰ Муҳаммад Солиххўжа Тошкандий. Тарихи жадидаи Тошканд ... 396 б – 397а - варақлар.

Қозоқлар тўғрисида Қўқон хонлиги тарихига оид манбалар ичида Абу Убайдуллоҳ Тошкандийнинг “Хулосат ул-аҳвол” асарида кенгрок маълумотлар берилади. Асарда кўрсатилишича, Авлиётадан Пишпак ва Олмаотагача бўлган ҳудудларда асосан қозоқларнинг турли уруғлари яшаган²²¹. Бундан ташқари, Тошкент вилоятига тобе Сузоқ мавзесидаги аҳолининг асосий қисми ҳам қозоқлардан иборат бўлган. Шунингдек, Туркистон ва Арисда қозоқларнинг *бештамғалик* уруғи яшаганлиги қайд этилади.

Мулла Олим Маҳдум ҳожининг «Тарихи Туркистон» асарида хонлик аҳолиси этник таркибига доир маълумотлар юқоридаги манбалардаги маълумотлардан фарқ қилади. Яъни, унда фақатгина ўзбек уруғларининг номи келтирилибгина қолинмайди. Жумладан, Худоёрхоннинг биринчи ҳукмронлиги давридаги воқеалар баён қилинар экан «жамоайи қипчоқия билан сартия, тожиқия ва ўзбакия ораларида фитна ва фасод бошланибдур», деб, қайд этган муаллиф²²². Мазкур маълумотдаги “сартия”, “тожиқия” ва “ўзбакия” атамаларини муаллиф хонликдаги ўтроқ аҳолига нисбатан қўллаган деб айтишимиз мумкин. Шунингдек, Мулло Олим Маҳдум асарининг бир неча жойида бошқа уруғларни номини ҳам эътироф этади. Жумладан, Худоёрхоннинг юз уруғидан Дўст деган кишини Андижонга, Дўстмуҳаммад қорақалпоқни Балиқчиға ҳоким этиб тайинлагани таъкидланган²²³. Бу даврда хонликнинг бошқарув тизимида ушбу этник гуруҳ вакилларидан бўлган мансабдорлар фаол иштирок этганлигини кўрсатади.

XIX асрнинг иккинчи ярмида чоп этилган баъзи рус манбаларида²²⁴ ҳам хонликнинг маъмурий бирликларида яшаган этник гуруҳлар ва уларнинг жойлашган ўрни ҳақида муҳим маълумотлар берилади.

Хонликнинг йирик вилояти Марғилон бўлиб, у ҳудудий жиҳатдан Сирдарёнинг чап қирғоғи билан Қоратегин ўртасида жойлашган ерларни қамраб олган ва бу ҳудудда *минг, турк, юз, қипчоқ уруғлари ҳамда қорақалпоқ, қирғиз, тожиклар* яшаган.

Сирдарёнинг ўнг қирғоғида жойлашган Наманган ва бошқа

²²¹ Абу Убайдуллоҳ Тошкандий. Хулосат ул-аҳвол ... 166а - варак.

²²² Мулла Олим Маҳдум хожи. Тарихи Туркистон ... 1992. 66 - бет.

²²³ Мулла Олим Маҳдум хожи. Тарихи Туркистон ... 8 - бет.

²²⁴ Потанин Н.И. Записки о Кокандском ханстве хорунжего Потанина // Военный журнал. 1831. № 3-4. 268-278-стр; Обозрение Кокандского ханства ... 176-177-стр.

шаҳарлар худудини қамраб олган ерлар хонликнинг яна бир йирик вилоятини ташкил этиб аҳолининг асосий таркиби ўзбек уруғлари билан бир қаторда қорақалпоқ, қирғиз, тожикларни ташкил этган.

Қўқон хонлиги аҳолиснинг этник таркибида қирғизлар ҳам салмоқли ўринни эгаллайди. Хонлик тарихига оид асарларда қирғизларнинг бир неча уруғларга бўлинганлиги ва уларнинг жойлашган ўрни ҳақида ҳам маълумотларни учратиш мумкин. Қирғизларнинг *сўлта*, *буғу ва сарибоғиш* уруғи Пишпакнинг Кийиклик Сингири мавзеида истиқомат қилишган²²⁵. Абу Убайдуллоҳ Тошкандийнинг “Хулосат ул-аҳвол” асарида ҳам Пишпак атрофида *сўлта*, *буғу ва сарибоғиш* уруғи яшаганлигига оид маълумотлар қайд этилади²²⁶. Улоқчин уруғи эса Талос мавзесида жойлашган бўлиб, Қўқон ҳукмдори Шералихон (1842-1845) тахтга ўтиргунга қадар ўша уруғ билан бирга яшаган эди.

Фарғона водийсининг тоғ олди худудларида яшаган қирғизлар хонликнинг худудий жиҳатдан катта вилоятлари Андижон ва Наманган таркибига кирган. Жумладан, А.Хасановнинг кўрсатишича, Норин дарёсининг ўрта оқимидаги Қуртқа ва ўрта оқимининг шимолий қисмида жойлашган, асосан, қирғизлар яшайдиган Жумғол, Тўғуз Тўра худудлари Андижон вилоятининг таркибида бўлган²²⁷. Қирғизларнинг жанубий ўлкалари бўлган Бўстонтерак²²⁸ ва Тошқўрғон²²⁹ Марғилон вилояти таркибига кирган бўлса²³⁰, Кетмонтепа ва Талас²³¹ худуди Наманган вилоятига тегишли бўлган²³².

Шунингдек, XVIII асрнинг иккинчи ярмидан XIX асрнинг ўрталарига қадар хонликнинг Сирдарё бўйларига *қорақалпоқлар* келиб ўрнаша бошлаган. Лекин уларнинг Қўқон хонлигига келиб ўрнашишлари тўғрисида манбаларда маълумотлар деярли учрамаса-да, хонликнинг сиёсий-иқтисодий ҳаётида алоҳида ўрин тутганлигини айтиб ўтиш мумкин. Қорақалпоқларнинг Фарғона

²²⁵ Мухаммад Юнусжон шиғовул. Тарихи Алиқули амирлашқар ... 18а - варақ; The Life of Alimqul / Edited and translated by Timur Beisemdiev. London: 2003..32 p.

²²⁶ Абу Убайдуллоҳ Тошкандий. Хулосат ул-аҳвол ... 166а - варақ.

²²⁷ Хасанов А. Народные движения в Киргизии в период Кокандского ханства. М.: Наука. 1977. 29-стр.

²²⁸ Бу жой ҳозирги Қирғизистон Республикаси худудида жойлашган.

²²⁹ Ҳозир бу жой Тожикистон Республикасида жойлашган.

²³⁰ Хасанов А. Народные движения в Киргизии ... 29-стр.

²³¹ Бу жойлар ҳозирги Қирғизистон Республикаси худудида жойлашган.

²³² Плоских В. Киргизы и Кокандское ханство. Фрунзе: Илим, 1977. 116-стр.

водийсига келиб ўрнашиши қалмоқларнинг (жунғорлар) bosқинчилик ҳаракатлари натижасида ҳам юз берган. Л.С. Толстова қорақалпоқлар тўғрисида олиб борган тадқиқотларида уларнинг Қўқон хонлиги ҳудудига келиб ўрнашишининг сабаби сифатида янги яйловларга бўлган эҳтиёжни кўрсатади. Шунингдек, хонликда яшаган қорақалпоқларнинг афсоналари ҳам бу фикрни тасдиқлайди. Қорақалпоқларнинг Қўқон хонлиги ҳудудига келиб ўрнаша бошлаши XVIII асрнинг иккинчи ярмидан асосан, Норбўтабий хукмронлигининг сўнгги йилларида жадаллашган бўлиб, уларнинг ривоятларида дастлаб Қўқон шахрига яқин бўлган Ганжиравон мавзесидан жой ажратиб берилганлиги кўрсатилган²³³. Лекин чорва моллари кўплигидан қорақалпоқлар Норбўтабийдан Сирдарё бўйларида яшашга рухсат беришни илтимос қилишганлиги айтилади²³⁴. Қорақалпоқларнинг Сирдарё бўйларига келиб ўрнашишлари XVIII асрнинг иккинчи ярмида юз берганлигини ҳисобга олсак, Эрдонабий (иккинчи давр 1753-1762) ёки Норбўтабий (1763-1798) буйруғига биноан улар дарё бўйларида жойлашишган деган тахминни илгари суриш мумкин. Шунингдек, Қўқоннинг айрим саркардалари қорақалпоқлардан бўлиб, улар ҳарбий ҳаракатлар пайтида Қўқон хукмдорларининг эътиборида бўлганлигини, айрим ҳолларда вилоят ҳокими вазифасига ҳам ушбу этник гуруҳ вакилидан тайинланганлигини манбаларда учратиш мумкин. Хусусан, Худоёрхон (иккинчи давр 1862-1863) 1862 йилда Дўстмуҳаммад қорақалпоқни Балиқчига ҳоким қилиб тайинлаганлиги ҳақида “Тарихи Туркистон” асарида қайд этилади²³⁵.

Қўқон хонлиги аҳолисининг бир қисмини курамалар ташкил этган бўлиб, улар алоҳида маъмурий ҳудудда жойлашган эди. Рус манбаларидаги маълумотларга кўра, Сирдарёнинг ўнг қирғоғидаги Хўжанд ва Тошкент ўртасида жойлашган ерлар алоҳида Курама вилояти ҳудудини ташкил этган²³⁶. Курама вилояти таркибига Тошкентнинг жанубий-шарқий ҳудудида жойлашган ерлар кириб,

²³³ Шамамбетов Б. Қўқон хонлигидаги қорақалпоқларнинг тарихига оид масалалар // “Қўқон асрлар силсиласида” мавзусидаги республика илмий назарий конференцияси материаллари. Қўқон, 2004. 29-бет.

²³⁴ Шамамбетов Б. Қўқон хонлигидаги қорақалпоқларнинг тарихига оид масалалар ... 29-бет.

²³⁵ Мулла Олим Махдум хожи. Тарихи Туркистон ... 84-бет.

²³⁶ Обзорение Кокандского ханства в нынешнем его состоянии ... 176-стр.

маркази Керовчи мавзеси бўлган. С. Губаева ва У. Абдуллаев тадқиқотларида курамаларнинг Фарғона водийсига бир неча босқичда кўчиб ўтганлигини қайд этишади²³⁷.

Кўқон хонлигида *уйғурлар* ҳам кўпчилиқни ташкил этган бўлиб, улар Шарқий Туркистонни Цин империяси томонидан босиб олинishi туфайли юз берган сиёсий жараёнлар натижасида Фарғона водийсига кўчиб келиб ўрнашганлар. Манбалардаги маълумотларга кўра, улар Ўш, Андижон, Шахрихон, Пойтуғ, Марғилон, Кўқон, Тўрақўрғон, Тошкент, Курама, Хўжанд, Ўратепадаги қишлоқларга келиб жойлашган.

Кўқон хонлигидаги *лўли*, *мазанг*, *огача* каби майда этник гуруҳлар ҳамда *ҳиндлар* ҳақида Пўлотжон домудла Қайюмийнинг “Хўқанд тарихи ва унинг адабиёти” асарида бошқа манбаларда учрамайдиган маълумотлар қайд этилади. Мазкур асарда лўлиларнинг дастлаб Кўқон шаҳрининг жанубий-шарқидаги Қуйка қишлоғида жойлашгани эътироф этилади. Пўлотжон домудла Қайюмий ўз асарида *лўлилар* ҳақидаги маълумотларни бир кекса лўлидан эшитганлигини қайд этади. Шунингдек, “Хўқанд тарихи ва унинг адабиёти” асарида Кўқон хонлари ҳарбий қўшинларида ушбу этник гуруҳ вакилларида иборат бўлган алоҳида махсус қисм бўлиб, уларнинг чавандозлик ва жанговарлик қобилияти анча юқори бўлганлиги қайд этилади²³⁸. Кўқон хонлиги тарихига оид “Мунтахаб ат-таворих”, “Ансоб ас-салотин...”, “Тарихи Туркистон”, “Тарихи Шохрухий” каби асарларда Олимхон (1798-1810) ҳукмронлиги даврида қўшин таркибида тоғли тожиклардан иборат махсус қисм тузилганлиги ва уларнинг жанговар қобилияти кучли бўлганлиги ҳақида маълумотлар мавжуд. Лекин ушбу асарларда лўлилар тилга олинмайди. Афтидан лўлилар баъзи ҳолларда ўзларини тожик миллатига мансуб деб кўрсатган бўлиши мумкин. Кўқон ҳукмдорлари томонидан лўли саркардаларига шаҳарнинг шимолий қисмидан яшаш учун жой берилиши натижасида алоҳида лўлилар маҳалласи юзага келганлигини Пўлотжон домудла Қайюмий қайд этиб ўтади²³⁹.

“Хўқанд тарихи ва унинг адабиёти” асарида келтирилган майда этник гуруҳлардан яна бири мазанглар айрим тадқиқотларда

²³⁷ Губаева С. Население Ферганской долины ... 40-стр.; Абдуллаев У. Фарғона водийсида этнослараро жараёнлар. Тошкент: Янги аср авлоди, 1995. 20-бет.

²³⁸ Пўлотжон домудла Қайюмий. Хўқанд тарихи ва унинг адабиёти. 1-дафтар, 154-варақ.

²³⁹ Пўлотжон домудла Қайюмий. Хўқанд тарихи ва унинг адабиёти. 1-дафтар, 154-варақ.

лўлиларга мансуб деб, берилади ва уларнинг Қўқонга келиб ўрнашганлиги номаълум эканлиги қайд этилади²⁴⁰. Улар ўзаро тожик тилида, бошқа этнослар билан ўзбек тилида сўзлашишган. Мазангларнинг хонлик худудида жойлашган ўрни асосан Қўқон шаҳри атрофида бўлиб, 200 хонадонга яқин бўлган. Шунингдек, уларнинг бир қисми шаҳарнинг Сармозор маҳалласида ҳамда Урганжи боғда жойлашган. Мазангларнинг энг кўп жойлашган худуди Кенагас қишлоғи бўлиб, улар у ерда 100 хонадонга яқин бўлган бўлса, Найманча қишлоғида 46 хонадонни ташкил этган²⁴¹.

Пўлотжон домудулла Қайюмийга бир *мазанг* аёл боболари Бағдоддан келганлигини айтиб беради. Шунга кўра Пўлотжон Қайюмий мазангларни араб лўлиси бўлса керак, деб қайд этади. Шунингдек, Қўқоннинг шарқий томонида шаҳарнинг кўрғонидан чиққандан кейин “Мазанглар” деган бир қишлоқ ҳам бор бўлиб, у ерда ҳам 40 хонадондан ортиқроқ мазанглар яшаган²⁴².

Хонликда Шарқий Туркистондан келиб жойлашган оғачалар ҳам яшаган бўлиб, улар лўлилар гуруҳига мансуб эканлиги тадқиқотларда айтиб ўтилади²⁴³. *Оғачалар*нинг Қўқон хонлигига келиб ўрнашиши XVIII-XIX асрларда Қўқон-Хитой сиёсий муносабатлари билан бевосита боғлиқ. *Оғачалар* уйғур тилида сўзлашган. Уларнинг асосий жойлашган худудлари хонликнинг Андижон, Марғилон вилояти ҳамда Қўқон шаҳри бўлган.

Яхудийларнинг Фарғона водийсига, хусусан, Қўқонга келиб ўрнашиши сўнгги ўрта асрларга тўғри келади. Уларнинг чор Россияси босқинидан кейин жуда кўпайиб кетганлигини Пўлотжон домудулла Қайюмий таъкидлаб ўтади. Қўқонда яшаган яхудийларнинг бир қисми бўёқчилик билан шуғулланишган бўлса-да, асосий қисми читфуруш савдогарлар бўлган. Чоризм даврида улгуржи савдодан ташқари пахта савдосини ҳам ўз қўлларида ушлашга эришганлар ва бир неча пахта заводларини эгалари ҳам яхудийлардан бўлган.

Қўқонда ҳиндлар ҳам яшаган бўлиб, уларнинг айнан Қўқонга қачон келганликлари ҳақида аниқ маълумот берилмайди. Шуниси қизиқки, бундай маълумот фақатгина “Хўқанд тарихи ва унинг

²⁴⁰ Атаханов Ш. Цыгане Ферганской долины (Историко-этнологическое исследование) Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Ташкент, 2005.

²⁴¹ Пўлотжон домудулла Қайюмий. Хўқанд тарихи ва унинг адабиёти. 1-дафтар, 154-варақ.

²⁴² Пўлотжон домудулла Қайюмий. Хўқанд тарихи ва унинг адабиёти. 1-дафтар, 153-варақ.

²⁴³ Атаханов Ш. Цыгане Ферганской долины ... 14-15-стр.

адабиёти” асарида мавжуд бўлиб, бошқа манбаларда учрамайди. Улар асосан пойтахт Кўконнинг ўзида яшашган. Пўлотжон домулла Қайюмийнинг маълумотига кўра, Кўконга келиб яшаган хиндлар судхўрлик (пулни фоизга бериш) билан шуғулланишган бўлиб, бу ерда улар оиласиз яшашган.

Кўкон хонлиги тарихига оид манбалар ичида 92 ўзбек қавмининг рўйхати киритилган асарлар Аваз Муҳаммад Атторнинг “Тухфат ат- таворихи хоний” ҳамда Пўлотжон домулла Қайюмийнинг “Хўқанд тарихи ва унинг адабиёти” асаридир. “Хўқанд тарихи ва унинг адабиёти” асарида 92 уруғнинг рўйхати қуйидаги тартибда келтирилган. 1.Олчин, 2.Олоут, 3.Оғор, 4.Орғин, 5.Урай, 6.Ўғуз, 7.Унуғ, 8.Унуғчит, 9.Ўртачи, 10.Учавут, 11.Унуғут, 12.Ойлачи, 13.Уюрчи, 14.Уйрот, 15.Уйсин, 16.Уйрон, 17.Темурчук, 18.Уйурға, 19.Апаш, 20.Байавут, 21.Булак, 22.Бурға, 23.Бурийрак, 24.Буланжи, 25.Бунғит, 26.Бурай, 27.Боғлон, 28.Тўпчи, 29.Танғут, 30.Турк, 31.Тубай, 32.Тублав, 33.Тублавук, 34.Жалойир, 35.Қоплон, 36.Жонбой, 37.Жулқин, 38.Чоғир, 39.Чиркий, 40.Жуврат, 41.Чиюн, 42.Чикчут, 43.Чубирлан, 44.Чакмоқ, 45.Чингиз, 46.Хитой, 47.Дўрмон, 48.Дарай, 49.Рамадон, 50.Сиргали, 51.Савран, 52.Сулавур, 53.Санкийат, 54.Шарин, 55.Ширған, 56.Араб, 57.Қирқ, 58.Кўнғирот, 59.Қипчоқ, 60.Қалмоқ, 61.Қорлик, 62.Қатагон, 63.Қиёт, 64.Қангли, 65.Қора муюнли, 66. Қари, 67.Қатлик, 68.Қинтар, 69.Қияли, 70.Курама, 71.Қарин, 72.Қохат, 73.Кучок, 74.Қиблачи, 75.Кенагас, 76.Қарий, 77.Қаръак, 78.Кўзлаун, 79.Нақай, 80.Йиг, 81.Манғит, 82.Макай, 83.Мешин, 84.Можар, 85.Мўйрат, 86.Никўз, 87.Найман, 88.Юз, 89.Йабу таргин, 90.Йўрға, 91.Хитой кипчоқ, 92.Йахи.

“Хўқанд тарихи ва унинг адабиёти” асари муаллифи Пўлотжон домулла Қайюмий 92 уруғдан 28 таси Фарғона водийсида жойлашган деб қайд этсада, муаллиф уларнинг номларини кўрсатмайди²⁴⁴.

Манбалардаги маълумотларни таҳлил қилиш асносида хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, Кўкон хонлигида яшаган аҳолининг этник таркиби бошқа Ўрта Осиё хонликларидаги каби ранг-баранг бўлган. Шу билан бирга манбалардаги аҳоли этник таркиби ва уларнинг жойлашган ўрни ҳақидаги маълумотлар тарқоқ ҳамда

²⁴⁴ Пўлотжон домулла Қайюмий. Хўқанд тарихи ва унинг адабиёти. 1-дафтар, 166-варақ.

айрим ҳолларда бир-бирига зид эканлигини, улар устида алоҳида тадқиқотлар олиб бориш лозимлигини талаб этади.

Умуман олганда тадқиқот доирасига тортилган манбалар Бухоро, Хива ва Қўқон хонликлари аҳолиси этник таркиби, кундалик машғулоти, яшаш турмуш тарзи ва уларнинг мамлакат сиёсий, иқтисодий ҳамда маданий ҳаётидаги иштироқи ҳақида тасаввур ҳосил қилиш имконини беради.

Асарлардаги маълумотлар Ўрта Осиё хонликлари аҳолиси таркибини қадимдан минтақада яшаб келган маҳаллий ўтроқ ҳамда кўчманчи турмуш тарзига эга бўлган этник гуруҳлар ташкил этган ва юз берган сиёсий жараёнлар натижасида унинг таркибига турли этник гуруҳларнинг келиб қўшилиши давом этган.

Ўрта аср муаррихларининг берган маълумотларига кўра айрим уруғ-қабилаларнинг вакиллари уччала хонликда ҳам яшаган, баъзиларининг номлари эса фақат бир давлат ҳудудида учрайди. Ушбу ҳолат бир томондан давлатларнинг ҳудудий чегарасини ўзгартириши билан боғлиқ бўлса, иккинчи томондан бу турли сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва маданий факторлар таъсирида минтақада юз берган миграцион жараёнлар оқибатидир.

III БОБ. ХОНЛИКЛАРДА ЮЗ БЕРГАН ДЕМОГРАФИК ЎЗГАРИШЛАР ВА УНГА ТАЪСИР КЎРСАТГАН ОМИЛЛАРНИНГ МАНБАЛАРДАГИ ТАЛҚИНИ

1§. Бухоро хонлиги

XVI асргача ва ундан кейинги даврларда нафақат Бухоро хонлиги, балки, Марказий Осиёда юз берган миграцион жараёнлар натижасида хонлик аҳолиси таркибига турфа хил маданият ва урф-одатга эга турли этник гуруҳларнинг келиб қўшилиши узлуксиз давом этган. Бу ўз ўрнида хонлик аҳолиси таркибида айрим ўзгаришларни содир бўлишига олиб келган. Бу ҳолатни юзага келтирган ўзига хос омиллар мавжуд бўлиб, ҳудудда содир бўлган табиий ҳодисалар, мамлакатда кечган сиёсий, ижтимоий-иқтисодий жараёнлар шулар жумласидандир.

Аҳоли сони ёки унинг этник таркибига таъсир кўрсатувчи бу ҳолатларнинг барчаси айнан бугунги кўринишда бўлмаса-да, бироқ ўрта асрларда ҳам ўзига хос тарзда юз берган. Бу даврдаги демографик ўзгаришларнинг асосий омили ҳисобланган миграцион ва эмиграцион жараёнларни ўрганиш турли этник гуруҳларнинг бир ҳудуддан иккинчи жойга келиб қолиш тарихини билиш, минтақадаги аҳолининг маданияти, тил элементларидаги ўзига хослик, хўжалик турмуш тарзида, улардаги ўзгаришларнинг сабабларини очиб бериш имкониятини беради. Бухоро хонлиги тарихига оид маълумотларни ўзида жамлаган, аввалги қисмларда номлари зикр этилган манбаларда хонлик ҳудудида юз берган этнодемографик ўзгаришлар ва уларнинг сабабларини акс эттирувчи маълумотлар ҳам учрайди. Хонликда кечган бу жараёнларни акс эттирувчи маълумотлар муаррихлар томонидан турли сиёсий, иқтисодий ёки маданий ҳодисаларни баён қилиш жараёнида келтирилган.

Дастлаб миграцион жараёнлар акс этган маълумотларни таҳлил қилар эканмиз, уларни моҳиятига кўра икки гуруҳга ажратиш мумкин:

Биринчи гуруҳга, хонлик ҳудудига четдан келган аҳоли ҳисобига содир бўлган миграцияни ёритувчи маълумотлар кириб, уларда бошқа давлат ҳудуди аҳолисининг турли сабаблар туфайли Бухоро хонлигига келиб ўрнашиш жараёни акс этган. Бу ҳолат аҳоли таркибини сон жиҳатдан ошишига ва маълум даражада этник

таркибини бойишига олиб келган. Иккинчи гуруҳ маълумотлари эса хонлик ҳудудида кечган ички миграцион жараёнлар ҳақида тассаввур ҳосил қилиш имкониятини беради. Уларда хонлик ҳудудида яшаётган бирор бир уруғ ёки қабиланинг мамлакат ички ҳаётида содир бўлган турли кўринишдаги ҳодисалар оқибатида хонликнинг бошқа бир ерига бориб жойлашиши баён қилинган. Бу жараён, гарчи хонлик аҳолиси демографиясини сон ёки таркибий жихатдан ўзгартирмаган бўлса-да, турли турмуш тарзга эга халқлар маданиятининг мамлакат ҳудуди бўйлаб ўзаро интеграциялашувига сабаб бўлган.

Аввал таъкидланганидек, турли аҳоли қатлами ва этник гуруҳларнинг хонлик ҳудудига кириб келиши узлуксиз давом этган жараён ҳисобланади. Шу сабабли ҳам бу борада манбаларда кўплаб маълумотлар учрайди. Жумладан, XV аср охири – XVI аср бошларида Мовароуннаҳр ва Хоразм ҳудудларига Дашти Қипчоқдан кириб келган кўчманчи ўзбеклар тўғрисида тадқиқот доирасига тортилган асарларнинг аксариятида сўз юритилган.

Асарлардаги ушбу маълумотлар бугунгача бир қатор олимларнинг ишларида таҳлил қилиниш билан бирга улар турли мунозараларга ҳам сабаб бўлган. Хусусан, ўша даврда Дашт ҳудудидан Мовароуннаҳрга кириб келган аҳоли миқдори ва этник таркиби хусусида турли фикрлар мавжуд. Жумладан, Т.И. Султонов ўрта аср муаррихлари Муҳаммад Солиҳ, Захириддин Муҳаммад Бобур, Мирза Муҳаммад Ҳайдар ва Фазлуллоҳ ибн Рузбехон берган маълумотларга асосланиб, XV аср охири XVI аср бошларида Дашти Қипчоқ ҳудудидан Мовароуннаҳрга 1 млн. 240 – 1 млн. 360 мингга яқин аҳоли кўчган, дея таъкидлайди²⁴⁵. К. Шониёзов унинг сони аниқ эмас, лекин маҳаллий аҳолидан кам бўлган, дсб ёзади²⁴⁶. А.Асқаров эса К.Шониёзовнинг фикрини тасдиқлаган ҳолда, гарчи улар қатта миқдорда кўчиб келган бўлса-да, аммо маҳаллий аҳолининг этник асосини ўзгартириб юбора олмаганлигини қайд этган.²⁴⁷ Бошқа бир ўринда олим Мовароуннаҳр ва Хоразмга келган Дашти Қипчоқ ўзбеклари сонини математик ҳисобда ҳисоблаб, улар камида 500-600 минг

²⁴⁵ Султонов. Т.И. Кочевые племена Приаралья в XV-XVII вв. – Москва: Наука, 1982. 11, 21-стр.

²⁴⁶ Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. 390-бет.

²⁴⁷ Асқаров А. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи (ўқув қўлланма). 68-бет.

бўлган, деган фикрни ҳам илгари сурган.²⁴⁸

Шунингдек, амалга оширилган тадқиқотларда Дашти Кипчоқдан кириб келган кўчманчиларнинг этник таркиби борасида ҳам айрим қарашлар мавжуд. Масалан, Т.И. Султоновнинг “Шайбонийнома” асари муаллифи Муҳаммад Солиҳ келтирган маълумотига таяниб билдирган фикрига кўра, Шайбонийхон кўшини таркибида 19 та уруғ-қабила вакиллари бўлиб, у билан бирга Мовароуннаҳрга 13 та уруғ-қабила аҳолиси кириб келган.²⁴⁹

Манбалардаги маълумотларга асосланиб шуни айтиш мумкинки, Шайбонийхон бошчилигидаги кўчманчи аҳоли Мовароуннаҳр ҳудудига ўрнашиб олгач, ўз ҳудудларини кенгайтириш мақсадида кўшни давлатларга ҳарбий юришларни амалга оширган. Бунинг оқибатида ҳам Бухоро хонлигига бошқа давлатлар аҳолисининг келиб ўрнашиш ҳолатлари юз берган. Жумладан, “Шажаран турк” асари муаллифи XVI аср бошларида Шайбонийхоннинг Хоразмга қилган юриши вақтида Қиёт ва Булдимсоз аҳолисини Мовароуннаҳрга кўчириб келтирилганлиги ҳақида ёзган.²⁵⁰ Хива хонлиги аҳолисининг мажбурий кўчирилиши шайбоний Убайдуллахон ҳамда Абдуллахон II даврларида ҳам такрорланган. Уларнинг Хоразмга қилган юришлари оқибатида Хоразмдан асосан хивалик ва урганчлик аҳолининг маълум қисми Бухорога кўчирилган.²⁵¹ Шунингдек, кўшни давлатларда юз берган турли воқеалар ҳам уларнинг аҳолисини Бухоро ҳудудларига кўчиб ўтишига сабаб бўлганлигини Муҳаммад Юсуф Мунший асаридаги маълумот тасдиқлайди. Асар муаллифининг ёзишича, Хива хонлигида кечган сиёсий беқарорликлар, хусусан, Исфандиёрхон (1623-1642) даврида туркманлар тазйиқининг кучайиши оқибатида, хонликнинг кўплаб аҳолиси Самарқанд, Бухоро ҳудудларига келиб ўрнашган.²⁵²

Манбалардаги маълумотларга кўра, юқоридаги сабаблар туфайли хонлик ҳудудига четдан аҳолининг кириб келиши кейинги даврларда ҳам давом этган. Асарлардаги бу маълумотлар бугунгача

²⁴⁸ Аскарлов А. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи (ўқув қўлланма). 271-бет.

²⁴⁹ Султонов. Т.И. Кочевые племена Приаралья в XV-XVII вв. 18-стр.

²⁵⁰ Абулғозий. Шажараи турк. – Тошкент., 1992. 134-стр.

²⁵¹ Алласва Н. Ўрта асрларда Хива хонлиги аҳолиси таркиби ва унга этнодемографик жараёнларнинг таъсири. / Ўзбекистонда этнодемографик жараёнлар. Халқаро конференция материаллари. 1-қисм. – Тошкент. 2005. 17-стр.

²⁵² Муҳаммад Юсуф Мунши. Муқим-ханская история, 84-стр.

амалга оширилган тадқиқотларда ҳам ўз ифодасини топган. Жумладан, XVIII асрнинг иккинчи ярмида Хива хонлигида юз берган очарчилик ва ўлат касалининг тарқалиши оқибатида кўплаб аҳолининг Бухорога кўчиб келганлиги²⁵³ ёки XVII-XIX асарларда Шарқий Туркистонда кечган ўзаро тахт учун курашлар, Жунғор хонлиги ва Чин империясининг бу давлатга қилган босқинчилик юришлари ушбу ҳудуд аҳолисининг Бухоро хонлиги ҳудудига кенг кўламда кириб келишига сабаб бўлганлиги ҳақидаги маълумотлар бунга мисол бўлади²⁵⁴.

Асарларда яна икки давлат ҳукмдорлари ўртасида тузилган ҳарбий иттифоқчилик алоқалари ҳам ана шундай жараёнларга сабаб бўлганлигини тасдиқловчи маълумотлар мавжуд. Хусусан, Бадриддин Кашмирийнинг асарида ана шундай маълумотни учратиш мумкин. Унинг ёзишича, Абдуллахон II билан ҳарбий иттифоқчилик тузган Қозоқ хони Шиғойхон ўғли Таваккал, ўз хизматида бўлган ўн бир қозоқ султони ҳамда қирғиз амирлари билан бирга Бухоро ҳукмдори ҳузурига ташриф буюриб, унинг ҳарбий ҳаракатларида иштирок этган. Кашмирийнинг гувоҳлик беришича, Абдуллахон II унга Хўжанд вилоятини хирож сифатида берган ва 1583 йилда Қозоқ хони Мовароуннаҳр ҳудудида вафот этган²⁵⁵.

Ҳофиз Таниш асарида ҳам қозоқ қабилаларининг Бухоро хонлигига келиб ўрнашиш жараёни акс этган маълумотни учратиш мумкин. Асарда ёзилишича, Абдуллахон II шайбоний Бобо султонни энгишда кўрсатган ёрдами учун Қозоқ султони Таваккалга Самарқанднинг энг яхши жойларидан бўлган Офаринкент (Қорадарё ва Оқдарё оралиғидаги вилоят)ни суюрғол сифатида берган²⁵⁶.

Қозоқ хонларининг Бухоро ҳудудига келиш сабаблари тадқиқотларда турлича изоҳланади. Масалан М.Х. Абусейтова ўз тадқиқотида улар ўртасидаги ҳарбий иттифоқчилик ва сиёсий

²⁵³ История Узбекистан. Том 3. – Ташкент. Фан, 1993. 263-стр.

²⁵⁴ Вей Лянган. Хожалар жамаати ҳақида / Хитой тилидан уйғур тилига таражима қилувчи Курбан Туран. – Бейжинг. Миллатлар нашрияси, 2006. 228-бет, 267; Sultonova G. The dynamics of interrelations Bukhara and Yarkand Khanates: inter and external factors / in Editor books "Central Eurasian Studies: Past, present and future" by Hisao Komatsu and others. – T.C. Maltepe Universitesi yayinlari, 2011, 353 p.

²⁵⁵ Бадриддин Кашмирий. Равзат ар-ризон ва ҳадиқат ал-ғилмон. В. 233 -бет.

²⁵⁶ Ҳофиз Таниш Бухорий. Абдуллонома. 2-китоб. Б. 87-89; Burton O. The Bukharans: A diastatic, diplomatic and commercial history (1550-1702). 45 p.

муносабатларга тўхталар экан, Шиғойхон ва Таваккалхонларнинг Абдуллахон II хузурига ташрифи, унинг кўшини таркибидаги фаолиятига Бухоро хони чакирувини сабаб қилиб кўрсатган²⁵⁷.

Бироқ “Абдуллонома” асаридаги маълумотларга кўра Қозоқ хукмдорларининг Бухоро хонлигига келиб қолишига Дашти Қипчоқда Қозоқ хони Ҳакназархон вафотидан сўнг (1580 й.) кучайган тахт учун кураш, Шиғойхоннинг шайбоний Бобо султон томонидан мағлубиятга учратилиши, шунингдек, Қозоқ хонининг қалмоқлар таҳдидидан сакланиш учун Абдуллахон II кудрати остида ҳимояланиш ва Бухоро хони ёрдамида ўз мавқеини мустаҳкамлашга бўлган интилиши сабаб бўлган²⁵⁸.

Ҳофиз Танишнинг маълум қилишича, 1586 йилда Қозоқ хони Таваккалнинг Дашти Қипчоққа қайтиши натижасида унинг атрофидаги бошқа султонлар ҳам Бухоро хонлигидан кетган²⁵⁹. Бироқ, улар билан бирга келган аҳолининг маълум қисми ушбу ҳудудларда мунтазам яшаб қолган.

Маълумки, XVII аср биринчи ярмида қалмоқларнинг Марказий Осиё минтақасига бостириб кириши ҳам Бухоро хонлигига турли уруғ-қабилаларнинг кириб келишига сабаб бўлган. Бу жараённи акс эттирувчи маълумотлар Аштархонийлар даврида яратилган асарларда ўз ифодасини топган. Хусусан, Мир Муҳаммад Амин Бухорий ўз асарида “... қалмоқларнинг хужумидан саросимага тушган қозоқ ва қорақалпоқ қабилалари ва улуслари кўркувдан ўз юртларини ташлаб Тошкентга ўрнашиб олди...”, дея гувоҳлик берган²⁶⁰.

Манбалардаги маълумотлар кўра, мамлакатга четдан аҳолининг кириб келишига юқоридаги сиёсий омиллардан ташқари иқтисодий факторлар ҳам сабаб бўлган. Ана шундай омиллар қаторига давлатлар ўртасидаги савдо-сотик алоқаларини киритиш мумкин. Маълумки, савдо-сотик алоқалари ўзига хос иқтисодий, дипломатик ва маданий алмашинув воситаси бўлиб, ҳар бир даврда муҳим аҳамият касб этган. Ўз ўрнида бу иқтисодий алоқаларнинг бевосита иштирокчиси бўлган савдогарлар қарвонлар орқали турли мамлакатларга бориб, у ерларда савдо-сотик ишларини амалга

²⁵⁷ Абусейтова М.Х. Казахское ханство во второй половине XVI в. - Алма-Ата: Наука, 1985. 55, 76-стр.

²⁵⁸ Ҳофиз Таниш Бухорий. Абдуллонома. 2-китоб. 37-бет.

²⁵⁹ Ҳофиз Таниш Бухорий. Абдуллонома. 2-китоб. 37-бет ва бошқалар.

²⁶⁰ Мир Муҳаммад Амин-и Бухари «Убайдулла-наме». 163-стр.

оширган. Бу жараёнда уларнинг аксарияти ўз юртларига қайтган бўлса-да, айримлари бошқа мамлакатларда муқим яшаб қолган. Бунинг натижасида шаҳарларда улар яшайдиган алоҳида аҳоли пунктлари пайдо бўлган. Буни Муҳаммад Юсуф Мунший асаридида келтирилган, Самарқанддаги ҳинд савдогарлари маҳаллалари тўғрисидаги маълумот тасдиқлайди²⁶¹.

Шунингдек, 1558 йилларда Бухоро хонлигига ташриф буюрган инглиз сайёҳи Антоний Женкинсон сафарномасига Ричард Жонсон томонидан киритилган кўшимчада ҳам XVI аср биринчи ярмида хонликда содир бўлган беқарорлик оқибатида ўз юртларига кета олмай, Бухоро ва Самарқандда қолиб кетган хитойлик савдогарлар хусусида сўз юритилган²⁶².

Асарларда яна хонлик аҳолисининг этник таркибининг бойишига ва сон жиҳатдан ўсишига яна бир иқтисодий омил, яъни аҳолининг кундалик эҳтиёж молларига бўлган зарурати ҳам сабаб бўлганлигини тасдиқловчи маълумотлар бор. Чунки, тадқиқот доирасида кўрилаётган деярли барча манбалардан бу ҳақдаги маълумотларни топиш мумкин. Жумладан, уларда ёзилишича, кўчманчи турмуш тарзида яшаган Қозок хонлиги аҳолиси ўз яйловларини кенгайтириш мақсадида ёки озиқ-овқат маҳсулотларига бўлган эҳтиёжи туфайли Бухоро хонлигининг деҳқончилик маҳсулотларига бой бўлган ҳудудларини эгаллаш учун доимий равишда ҳаракат қилган. Бунинг натижасида кўплаб дашт аҳолиси Туркистон, Саброн, Ясси, Сайрам ва Тошкент ҳудудларига келиб ўрнашган.

Маълумки, айрим шаҳарлардаги илм-фан тараққиёти ва уларнинг маданий марказга айланиши кўшни давлатлар халқини ана шу шаҳарларга келиб илм олишига ва кўпчилик қисмини бу ерларда яшаб қолишига сабаб бўлган. Албатта бу ҳол ўз ўрнида хонликда кечган миграцион жараёнларда маданий омилларнинг ҳам таъсири борлигини кўрсатади. Асарларда бу ҳақда кўплаб

²⁶¹ Мухаммед Юсуф Мунши. Муқим-ханская история, 84-стр; Мухминова Р.Г. Социальная дифференциация населения городов Узбекистана. – Ташкент. 1985-стр; Muzaffar Alam. Trade, state policy, and regional change aspects of Mughal-Uzbek commercial relations, 1550-1750 / In. India and Central Asia. Commerce and culture, 1500-1800. Edited by Scott C. Levi. – Oxford University Press. 2007. 65 p.

²⁶² Eastward Ho. The first English adventurers to the Orient – Richard Chancellor – Antony Jenkinson – James Lancaster – William Adams – Sir Tomas Roe By Foster Rhea Dulles with twenty illustrations. / Essay Index Reprint Series. – New York. Books for Libraries Press. 1969. 51 p.

маълумотлар мавжуд бўлиб, буни Шайбонийлар даврида Эрондан келиб Мовароуннаҳрда яшаб қолган “Меҳмонномаи Бухоро” асари муаллифи Фазлуллоҳ ибн Рузбехон, шайбоний ҳукмдорлар саройида хизмат қилган асли кашмирлик Бадриддин Кашмирийлар мисолида ҳам кўриш мумкин.

Бухоро хонлигида кечган миграциянинг иккинчи гуруҳи яъни, ички миграцион жараёнлар тўғрисида ҳам кўплаб маълумотлар мавжуд. Жумладан, “Абдуллонома” асарида XVI асрнинг иккинчи ярмида Абдуллахон II нинг дастлаб тахт учун, кейинчалик, марказлашган давлат тузиш учун олиб борган кураши оқибатида ана шундай жараёнлар содир бўлганлигини тасдиқловчи маълумотлар учрайди. Масалан, асар муаллифининг ёзишича, 1550 йилда Шайбоний султонлар ўртасидаги ўзаро курашлар оқибатида Абдуллахон II Миёнкол атрофидаги аҳолини қалъа ичига кўчиртирган²⁶³. Бундан ташқари асарда Абдуллахон II Хиротга юриш қилиб, унга қарши турган Бурёбод қалъаси аҳлини унинг қаршисидаги кўрғонга бутунлай кўчирганлиги ҳақида ҳам сўз юритилган²⁶⁴. Демак, шаҳар аҳолиси сонининг ўзгариши нафақат шаҳардаги табиий туғилиш, у ердаги турмуш шароитининг яхшилиги ва қулайлиги билангина боғлиқ бўлмай, балки унга ҳукмдорлар томонидан амалга оширилган мажбурий кўчириш сиёсати ҳам сабаб бўлган.

Бундай жараёнлар кейинчалик ҳам давом этганлигини асардаги Бобо султоннинг 1569 йилда Бухорога қилган навбатдаги ҳужуми натижасида Миёнкол аҳолисининг ярмини Добусий қалъасига, ярми Кармина вилоятига олиб ўтилганлиги²⁶⁵ ёки туркистон ва тошкентликларнинг Абдуллахон II га қарши бош кўтариши оқибатида уларнинг бошқа ҳудудларга кўчирилганлиги борасидаги маълумотлар тасдиқлайди²⁶⁶.

Аштархонийлар даври тарихига оид асарларда ҳам хонликда кечган ички миграцион жараёнлар акс этган маълумотлар мавжуд. Хусусан, “Тарихи Муқимхоний” асарида аштархоний Боқимухаммадхоннинг касал бўлганлигини эшитган қозоқ, қорақалпоқ каби қабилалар мамлакатни талон-тарож қилганлиги ва бунинг натижасида Тошкент, Сирдарёбўйи туманларининг аҳолиси

²⁶³ Ҳофиз Ганиш. Абдуллонома. I-китоб. 95-бет.

²⁶⁴ Ҳофиз Ганиш. Абдуллонома. I-китоб. 189-бет.

²⁶⁵ Ҳофиз Ганиш. Абдуллонома. I-китоб. 221-бет.

²⁶⁶ Бадриддин Кашмирий. Равзат ар-ризвон ва ҳадиқат ал-ғилмон. В.223 а.

ўз жойларини ташлаб турли томонларга кочиб кетганлиги ҳақида маълумот берилган²⁶⁷. Бизнингча, бу ерда муаллиф воқеани баён этишда бир оз муболағага йўл қўйган. Чунки, кўчманчи аҳолининг дехкончилик ҳудудларига бўлган бу каби талон-тароҷликлари ўрта асрларда доимий равишда юз бериб турган, аммо бу аҳолининг айрим қисмларинигина вақтинчалик ўз ерларидан кетишига сабаб бўлган. Кўчманчилар ўзларига керакли нарсаларни қўлга киритгач, юртларига кетишган. Маҳаллий аҳоли эса яна ўз ерларига қайтиб келган. Хужум қилган кўчманчи аҳоли у ерларга ўрнашиб олган тақдирда ҳам бир муддатдан сўнг улар мамлакат ҳукмдорлари томонидан хонлик ҳудудидан сиқиб чиқарилган. Буни айнан “Тарихи Муқимхоний” асари муаллифининг Имомқулихон томонидан Тошкентга ўрнашиб олган қозок, қалмоқ қабилаларини сиқиб чиқарганлиги тўғрисидаги маълумоти ҳам тасдиқлайди²⁶⁸. Ушбу асарда шунингдек, Бухоро ҳукмдорларининг мамлакат ҳудуди яхлитлигини сақлаб қолиш учун бошқа давлатлар билан олиб борган кураши оқибатида айрим уруғлар хонликнинг бошқа бир ерига кўчиб ўтганлиги ҳақида гувоҳлик берувчи маълумот келтирилади. Унда ёзилишича, Аштархонийлар Бобурий ҳукмдорлар билан Хуросон учун қилган жангда енгилгач, ўзбек уруғлари бутун оилалари билан Амударёдан ўтиб, Мовароуннаҳрга қайтиб келган²⁶⁹. Юқоридаги маълумот аввал таъкидланганидек, хонликдаги ички миграцияни акс эттириш билан бирга Хуросонни қўлдан кетиши натижасида хонлик аҳолисининг миқдори камайганлигини ҳам кўрсатади. Бухоро хонлиги аҳолиси демографиясидаги бу каби сон жиҳатдан ўзгаришлар 1710 йилда Қўқон хонлигининг ташкил топиши натижасида ҳам содир бўлган. Кейинчалик Тошкент, Балх ҳудудларининг Бухоро хонлиги таъсиридан чиқиб кетиши оқибатида хонлик ушбу ҳудудлар аҳолисидан ҳам маҳрум бўлган. Натижада, бу хонлик аҳолиси этник таркибига ҳам маълум маънода ўз таъсирини кўрсатган.

Асарларда шунингдек, мамлакатдаги сиёсий бекарорлик туфайли аҳолининг мамлакат ҳудуди бўйлаб кўчиши юз берганлигини кўрсатувчи маълумотлар бўлиб, уларда алоҳида бир

²⁶⁷ Мухаммед Юсуф Мунши. Муқим-ханская история. / Перевод с таджикского, предисловие, примечения и указатели проф. А.А. Семёнова. – Ташкент, 1956. 74, 78-79, 81, 86-87, 99-100, 107, 163-стр.

²⁶⁸ Мухаммед Юсуф Мунши. Муқим-ханская история ... 95-стр.

²⁶⁹ Мухаммед Юсуф Мунши. Муқим-ханская история ... 74, 78-79, 81, 86-87, 99-100, 107, 163-стр.

уруғ ёки қабиланинг ўз яшаётган еридан хонликнинг бошқа худудига кўчиб ўтганлиги ҳақида гувоҳлик берилади. Масалан, “Убайдуллонома” асарида Бухоро кўшинлари билан Шерали кўнғирот ўртасидаги жанг натижасида кўнғиротларнинг кўпчилиги Шералидан юз ўғириб, Қора Ҳаввол деган жойга кетиб қолганлиги, бундан хабар топган Маҳмуд бий оталиқ кўнғиротлар билан учрашиб, уларни Қора Хавволдан Амударё орқали Термиз худудига ўзи билан бирга олиб кетганлиги таъкидланади²⁷⁰.

Хукмдорлар ўртасидаги урушлар ва ҳарбий юришлардан ташқари бу даврларда мамлакатларда юз берган турли офатлар хусусан, турли юқумли касалликлар ҳам хонликдаги аҳоли сонини камайишига олиб келган. Масалан, Бадриддин Кашмирий ўз асарида Бухорода XVI аср иккинчи ярмида вабо тарқалиб, унда 70000 киши ҳалок бўлганлиги ҳақида ёзган²⁷¹.

Бухоро хонлиги худудига четдан турли уруғ ва қабилаларнинг кириб келиши билан бирга ўз ўрнида хонлик аҳолисининг бошқа давлатларга кўчиб ўтиш ҳолатлари ҳам юз берган. Манбалардаги хонликда содир бўлган аҳоли эмиграциясига оид маълумотлар нафақат ушбу жараёнлар, балки уларнинг сабаблари тўғрисида ҳам сўз юритиш имконини беради.

Жумладан, XV аср охири – XVI аср бошларида Темурийлар ва Шайбонийлар сулоласи вакиллари ўртасида Мовароуннаҳр учун кечган кураш оқибатида айрим темурийзодалар ҳамда уларнинг тарафдорлари бўлган аҳолининг маълум қисмини Ҳиндистон, Афғонистон худудларига кетганлиги тўғрисида маълумотлар мавжуд.

“Тарихи Рашидий” ва “Тарихи Қашғар” каби асарларда эса Дашти Қипчок кўчманчиларининг Мовароуннаҳрга қилган юриши Тошкент, Андижон ва Туркистон вилоятларида ўзига хос сиёсий мавқега эга Юнусхон авлодлари ҳисобланган Чигатой амирлари ва унинг тарафдорларини Мовароуннаҳр худудидан кетишига сабаб бўлганлигини кўрсатувчи маълумотлар келтирилган. Хусусан, Султон Саидхон бошчилигида 4700 кишини Қашғарга кетганлиги тўғрисидаги маълумот шулар жумласидандир²⁷².

Аввал таъкидланганидек, хонликда кечган сиёсий бекарорлик

²⁷⁰ Мир Муҳаммед Амин-и Бухари. Убайдулла-намс ... 70, 83, 150-стр.

²⁷¹ Бадриддин Кашмирий. Равзат ар-ризон ва ҳадиқат ал-ғилмон ... В. 185-бет.

²⁷² Тарих-и Қашғар / Факсимиле рукописи Санкт-Петербургского филиал Института востоковедения Академии наук России (инв. С. 576). Издание текста, введение и указатели О.Ф. Акимускина. – Санкт-Петербург, 2001, л. 54 б.

ва ҳарбий юришлар оқибатида юз берган аҳоли кўчиши тўғрисидаги маълумотларни хонлик тарихи акс этган деярли барча манбаларда учратиш мумкин. Жумладан, Ҳофиз Таниш Бухорий 1575 йилда Абдуллахон II нинг Балхни эгаллаш мақсадида қилган жанги оқибатида, 10 ойлик қамалдан сўнг унинг аҳолисини кўпчилиги Ҳиндистонга ўтиб кетганлиги ҳақида гувоҳлик беради²⁷³.

Муҳаммад Юсуф Муншийнинг асарида эса амирларнинг фитналари ва ўзаро тахт учун кураш оқибатида аштархоний хукмдорлар Вали Муҳаммадхон, Нодир Муҳаммадхонларнинг ўз яқинлари билан Эронга кетганлиги баён қилинган. Шунингдек, муаллифнинг "... аштархоний Абдулазизхоннинг ҳаж зиёрати учун қилган сафариди у билан бирга ўттиз минг (30 000) кишидан ортиқ Бухоро аҳолиси кетди", дея берган маълумоти ҳам бу даврда хонликда аҳоли эмиграцияси содир бўлганлигидан далолат беради²⁷⁴.

Умуман олганда, манбаларда берилган юқоридаги маълумотлар ҳокимиятни эгаллаш ва давлат худудини кенгайтириш мақсадида амалга оширилган ҳарбий юришлар, ўзаро тахт учун курашлар, икки давлат ўртасида тузилган ҳарбий-иттифоқчилик алоқалари, сулолавий никоҳ муносабатлари, хукмдорлар томонидан олиб борилган ички сиёсат, савдо-сотик алоқалари, турли маданий омиллар ва табиий ҳодисалар таъсирида мамлакатда миграцион жараёнлар юз бергани ва бу Бухоро хонлиги аҳолиси этник таркиби ҳамда демографиясида сон жиҳатдан маълум даражада ўзгаришларни юз беришига сабаб бўлганлигини кўрсатади.

Юқорида қайд этиб ўтилганидек, турли омиллар натижасида юз берган бу жараёнлар айрим ҳолларда минтака аҳолиси таркибининг бойишига ва турли этник гуруҳларнинг бир-бири билан аралашувига, гоҳида эса баъзи уруғ-қабилаларнинг бошқа минтақаларга чиқиб кетишига сабаб бўлган. Бу ҳолат этноинтеграцион жараёнларни юзага келтириб, халқларнинг маданий ҳаёти ҳамда ҳўжалик турмуш тарзида ўзаро таъсирни келтириб чиқарган. Турли кўринишлардаги анъана, урф одатлар

²⁷³ Ҳофиз Таниш. Абдулланома. 1-китоб. 270-бет.

²⁷⁴ Муҳаммад Юсуф Мунши. Мукум-ханская история ... 74, 78-79, 81, 86-87, 99-100, 107, 163-стр.

бир-бирини бойитган. Айниқса, кўчманчи чорвадор аҳолининг ўтроқлашуви янада тезлашиб, яшаш тарзи ва машғулотида бир қатор ўзгаришлар содир бўлган.

Шунингдек, бу жараёнда минтақага турли тилли этник гуруҳларнинг кириб келиши ўз ўрнида маҳаллий аҳоли тил элементларига янги сўз ва ибораларни ҳам қўшилишига сабаб бўлган.

Минтақада содир бўлган бу этноинтеграцион жараёнларни кўрсатиб бериш алоҳида йирик фундаментал тадқиқотларни талаб қилади. Чунки бу масалани тўлиқ ёритиб бериш учун манбалардаги маълумотларнинг ўзи старли бўлмай, бунинг учун лингвистик, антропологик ҳамда этнографик жиҳатдан кенг қўламдаги тадқиқот натижаларини ўзаро қиёсий таҳлил қилиш зарур.

2§. Хива хонлиги

Хива хонлигининг ташкил топиши XVI аср бошларида Хоразм худудида юз берган этноинтеграцион, этнодемографик жараёнлар билан чамбарчас боғлиқ эди. Чунки, ушбу давлатнинг ташкил топишида маҳаллий аҳоли билан бирга Дашти Қипчоқдан келган кўчманчи этник гуруҳларнинг ҳам ўрни катта бўлган.

Маълумки, Муҳаммад Шайбонийхоннинг ҳалок бўлиши туфайли унинг давлати тасарруфига киритилган Хоразм 1510 йилда Эрон шоҳи Исмоил I қўлига ўтган эди. Лекин, тез ўтмай 1511 йил Вазир шаҳрида Исмоилшоҳнинг ноиб ва қизилбош қўшинларига қарши исён кўтарилган. Абулғозихон ушбу воқеаларга тўхталаркан, кўтарилган исённи даштдан келган кўчманчи аҳолининг ўлжа учун қилинган вақтинчалик хужуми деб, баҳолаган. Жумладан, асарда уларнинг бир ерда муқим турмасдан, беш-ўн кун шаҳарни талагандан сўнг даштга қайтиб кетиши таъкидланган²⁷⁵. Аммо, кейинги воқеалардан кўриш мумкинки, Дашти Қипчоқдан келган Шайбонийлар сулоласига* мансуб кўчманчи уруғларнинг юришлари фақатгина ўлжа учун қилинган вақтинчалик хужум бўлмай, уларнинг Хоразм худудида муқим ўрнашиб қолиши учун қулай имконият яратган эди. Ҳатто, Шайбонийлар сулоласи вакиллари тарихда Хива хонлиги номи билан мавжуд бўлган давлатнинг ташкил топишида бевосита рол ўйнади.

Кейинги даврларда юз берган демографик жараёнларда ҳам сиёсий омил асосий ўрин тутган бўлиб, ташки хужумлар ва ўзаро урушлар билан боғлиқ сиёсий воқеалар Хоразм аҳолиси катта қисмининг XVI аср иккинчи ярмида ҳамда XVII аср ўрталарида бир жойдан иккинчисига кўчиши ёки қўшни худудларга чиқиб кетишига сабаб бўлган.

Аввало, Дашти Қипчоқдан кириб келган кўчманчи ўзбек уруғларининг таъсирида жорий этилган бошқарувнинг удел тизими қатор салбий оқибатларни келтириб чиқарганлигини кўрсатиб ўтиш лозим.

²⁷⁵ Абулғозий. Шажарайи турк ... 122-бет.

* Ю. Брегель кўрсатганидек, кўпгина замонавий олимлар ўз номини Чингизий Жўчининг бешинчи ўғли Шайбоннинг авлоди бўлган Арабшоҳ ибн Пўлоддан олган бу сулола вакиллари Арабшоҳийлар деб ҳам атайди: Bregel Y. "Arabshahi". Encyclopaedia Iranica, ed. E. Yarshater, vol. II, (3). 1987. 243-245 p.

Белгиланган койдага кўра, хоннинг қариндошлари катта-кичиклиги ва унга узоқ ёки яқинлигига қараб айрим шаҳар ва вилоятларни бошқариш ҳуқуқини олганлар. Қариндошлар кам бўлса, уларнинг ҳар бирига бир нечта шаҳар теккан, агар қариндошлар кўпайиб кетса, даромадига қараб шаҳарнинг ярмини олишга ҳам мажбур бўлган. Бу эса ўз навбатида ўзаро сулолавий курашларни авж олдирган.

Ўз навбатида, мамлакат ичидаги ўзаро курашлар ташқи ҳужумларга имкон яратар ва хонлик ҳаётига катта путур етказар эди. Жумладан, 1537 йилда Урганчни (*Кўҳна Урганч*) эгаллаган Бухоро хони Убайдуллахон томонидан Хоразм султонларидан кўпларининг қатл этилиши, айниқса, унинг ўзбек уруғларини тўрт гуруҳга бўлиб, турли вилоятларга: Бухоро, Самарқанд [дўрмонлар], Ҳисор ва Тошкентга олиб кетганлиги Хива хонлиги учун катта зарар эди²⁷⁶. Ўз ўрнида манбалардаги маълумотлар кўп ҳолларда олиб кетилган аҳолининг маълум муддат ичида ўз юртига қайтариб келинганлигини кўрсатади. Хусусан, Хоразм султонлари Динмуҳаммад ва унинг биродари Али Султон Убайдуллахонга қарши кураш олиб бориб, уни Хоразмга бўлган даъвосидан воз кечишга мажбур қилган ҳамда биринчи юриш вақтида олиб кетилган асирларни қайтаришга муваффақ бўлишган.

«Шажарайи турк»да Ҳожи Муҳаммадхон (Ҳожимхон) (1558 – 1602)нинг икки хонлик ўртасидаги курашда қўлга олинган Бухоро беклари эвазига амакиси Қолхон ва отаси Акатоёхон ҳамда Убайдуллахон томонидан олиб кетилган «Урганч ўзбекидин бир эвлик қўймай, барчасини кўчируб келтуруб, бузулғон Урганчни тузатиб, юрт қилғон»лиги алоҳида таъкидланган²⁷⁷. Асарда унинг Самарқанд, Ҳисордан ҳам ўз элини олиб келганлиги қайд этилган.

Бухоро хони Абдуллахон II нинг Хоразмга уюштирган юришлари оқибатида хатто, хон ва кўпгина Хоразм султонлари, улар билан бирга Хоразм аҳолисининг кўпчилиги қисми турли ҳудудларга, жумладан, Мовароннаҳрнинг бошқа шаҳарларига, Эрон ҳамда Усманийлар давлати ерларига чиқиб кетишга мажбур бўлган. Буни «Шажарайи турк»даги маълумотлар ҳам тасдиқлайди. Яъни, Абдуллахоннинг вафот этганлиги тўғрисидаги хабар келганда, Хива хони Ҳожи Муҳаммадхон Эрон шоҳи ҳузурда эди.

²⁷⁶ Абулғозий. Шажарайи турк ... 134-бет.

²⁷⁷ Абулғозий. Шажарайи турк ... 149-бет.

Асарда шохдан кетишга рухсат сўраган Хожимхоннинг шундай сўзлари келтирилади: «Абдуллахон ўлганидан сўнг ўзбек [унинг ўғли] Абдулмўминхонни ўлтурур. Ул вақтда биз юртимизга яқин бўлмасак, бизнинг жамоатимиздин Мовароуннахрда қозок [кўчиб] бўлиб юруган кўп турур. Онларнинг бирисини халқ келтурур подшоҳ килурлар. Андин сўнг бизга подшоҳлик етишмас»²⁷⁸.

Абдуллахон вафотидан сўнг олиб кетилган ёки чиқиб кетишга мажбур бўлган аҳоли қайтариб келинган эди. Хусусан, «Абдуллахоннинг Урганчдан ҳайдаб олиб кетган ўзбекдин бир ўғлон қолмади, барчаси келди», деб маълум қилинади «Шажарайи турк»да²⁷⁹.

Эрон ҳукмдори Нодиршоҳнинг юриши (1740) ҳам Хоразмнинг нафақат сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ҳаётига катта зарар етказди, балки кучли аҳоли миграциясига ҳам сабаб бўлган эди. «Фирдавс ул-икбол»да қайд этилишича, унинг юриши натижасида 4 000 хивалик Обивард яқинига кўчирилган, олиб кетилган яна шунча одам билан қизилбошлар (Эрон) кўшини тўлдирилган. Шунингдек, хонлик аҳолиси таркибида бўлган 2 000 дан ортиқ қалмоқ ва рус асирлари озод қилиниб, ўз юртларига юборилган ҳамда 12 000 дан кўп хуросонлик асирлар олиб кетилган²⁸⁰.

Хонлик ҳудудида яшаган туркманларнинг ёвмут қабилалари ҳам бу даврда Манғишлоқ, Дашти Қипчоқ ва Астрободга кетиб қолишган. Улар Хива тахтига Элбарсхоннинг ўғли Абулғозихон II (1742 – 1746) ўтирганидан сўнггина яна Хоразмга қайтиб келиб, Оксарой ва Кўҳна Урганч ҳудудида жойлашган²⁸¹.

Хоразм султонларининг ҳокимият учун олиб борган ўзаро курашлари ҳам хонликда юз берган демографик жараёнларга кучли таъсир кўрсатиб, у ёки бу томонни қўллаб-қувватлаган қабилла ва уруғларнинг мамлакатдан чиқиб кетиши ёки кўпчилик қисмининг кириб юборилишига олиб келган омиллардан бири бўлган.

Жумладан, «Шажарайи турк»да ўша давр сиёсий жараёнларда фаол иштирок этиб, ҳукмрон сулола вакилларининг у ёки бу томонини қўллаб қувватлаган уйғур ва найманлар ҳақида маълумотлар келтирилган. Хусусан, сиёсий вазият туфайли Хива

²⁷⁸ Абулғозий. Шажарайи турк... 157-158-бетлар.

²⁷⁹ Абулғозий. Шажарайи турк... 158-бет.

²⁸⁰ Firdaws al-iqbal. ... 393 p.

²⁸¹ «Надир-намэ» или «Китаб-и Надири». Т. 3. Сочинение Мухаммед Казима / Перевод и примеч. П.П. Иванова // МИТТ ... Т. 2. 169-стр.

шахридан чиқариб юборилган уйғур ва найманлар ўрнига дўрмон уруғи жойлаштирилганлиги маълум қилинади²⁸².

Тарихчи Муниснинг кўрсатишича, Исфандиёрхон (1602-1642)нинг олиб борган сиёсати туфайли кўплаб ўзбек уруғлари Мовароуннахрга, манғит [Орол] ва қозоқлар ерига кетиб қолиш ҳоллари авж олган²⁸³. Ҳазораспдан то Хост минорасигача* бўлган ҳудудда жойлашган ўзбек уруғларининг кўпчилиги ҳам дарёнинг икки тарафидан қуйи томонга – Урганч томонга кўчган.

Ўзаро ҳокимият учун курашлар нафақат турли уруғларнинг балки, ҳукмрон сулола вакиллариининг кўшни давлат ҳудудларига миграциясига сабаб бўлган. Жумладан, Исфандиёрхоннинг ўз биродарларига қарши олиб борган кескин сиёсати унинг укаси Шариф Муҳаммаднинг Россия давлатига кетишга мажбур қилган бўлса, бу даврдаги Хива хонлигининг Эрон билан муносабатларини барқарорлаштириш учун гаров тарзида Абулғози султон Исфохонга юборилган ва у ерда 10 йил мобайнида давлатлараро муносабатларнинг кафолати сифатида ушлаб турилган.

Шу тариқа, XVII асрнинг иккинчи чорагида ўзбек уруғларининг кўпчилиги ўзларининг яшаб турган жойларидан кўшни ерларга кўчишга мажбур бўлган. Ўша вақтда 200 хонадон ўзбек уруғларининг нуфузли кишилари Бухородан кўчиб, Кат орқали Оролга борган. Уч йилдан сўнг Амударёнинг қуйи оқидамида уч минг хонадон йиғилган.

Я. Ғуломов ҳам Исфандиёрхоннинг юритган сиёсати туфайли ўзбек уруғларининг кўпчилиги Жанубий Хоразм чегараларидан кетиб, дельтанинг ғарбий ва шарқий қисмларига бориб жойлашганлиги ва «оролликлар», деб аталган 3000 хонадонни вужудга келтирганликлари тўғрисида тўхталиб ўтган²⁸⁴.

«Шажарайи турк»да Катдаги уч минг хонадон «ўзбекка» кўшилиш учун Бухородан келаётган саккиз хонадон урганчликлар ҳақида ҳам маълумот берилади²⁸⁵.

Хива тахтини эгаллашда Абулғози султон айнан Оролдаги ўзбек уруғларига таянган. Унинг даврида мамлакатдан чиқиб

²⁸² Абулғозий. Шажарайи турк ... 65-бет.

²⁸³ Абулғозий. Шажарайи турк ... 54-бет; Firdaws al-iqbal. 131 p.

* Хост Минор – Гурландан шимолда жойлашган. Қаранг: Гулямов Я. История орошения Хорезма с древнейших времен до наших дней. Т., 1957. 191-стр.

²⁸⁴ Гулямов Я. История орошения Хорезма ... 196-стр.

²⁸⁵ Абулғозий. Шажарайи турк ... 76-бет.

кетган ўзбек уруғларини қайтариш ва уларнинг мавқеини кўтариш учун қатор чора-тадбирлар амалга оширилган.

Унинг ўғли Анушахон даврида туркман қабилалари хонлик қўшинида кўпчиликни ташкил этганлиги кўзга ташланади. Бу даврда туркман қабилаларининг Хоразм воҳаси атрофларига келиб жойлашиши ва Анушахоннинг Дарғон туркманларидан бўлган Тўхтаҳонимга уйланишини ҳам ана шу сабаб билан изоҳлаш мумкин. Албатта, Анушахон бу масалани Амударё соҳилларининг асосий қисмига жойлаштирилган ўзбек уруғлари манфаатига даҳл қилмаган ҳолда ҳал этишга уринган. Унинг ўғли Эренгхон даврида (1690 – 1694) туркман қабилаларининг Хоразм худуди, айниқса пойтахт Хива шаҳрига келиб жойлашиши кучайган. Хусусан, «Фирдавс ул-иқбол»да кўрсатилишича, бу даврда уларнинг мамлакат ижтимоий-сиёсий ҳаётида фаоллиги ошган²⁸⁶.

XVII аср охири – XVIII аср бошларида Оролда жойлашган манғитлар билан бирга қўнғирот уруғи вакиллари хонликнинг сиёсий ҳаётида катта ўрин тута бошлаган эди. Шуни қайд этиш жоизки, бу даврдаги ҳокимият учун курашлар ички миграция жараёнларини яна кучайтирган. Я. Ғуломов ҳам ўз ўрнида қайд этганидек, Элбарсхон даврида (1728 – 1740) манғитлар яна Жанубий Хоразмни эгалаб, қўнғиротларни Янги Ариқдан илгариги худудларига кўчирган. Уруғ бошлиқларининг ўзаро ҳокимият учун олиб борган тинимсиз кураши хон ҳокимиятининг инқирозини келтириб чиқарган эди²⁸⁷.

Кўриниб турибдики, ички ва ташқи урушлар, уруғ ва қабилалар ўртасидаги ўзаро зиддиятлар хонлик аҳолиси салмоғига ҳам, этник таркибига ҳам ўз таъсирини кўрсатган.

XVIII аср иккинчи ярмида бутун Ўрта Осиёда кўчманчиларнинг оммавий ўтrockлашуви, қабила ва уруғлар орасида ижтимоий табақаланишнинг кучайиши, бир томондан уруғ зодагонлари ҳокимиятининг мустаҳкамланиши, иккинчи томондан хонларнинг ҳокимиятни марказлаштиришга интилиши кузатилади. Сиёсий майдонга қўнғирот уруғининг ёш, ҳаракатчан вакили Муҳаммад Амин иноқнинг келиши хонлик аҳолиси ҳаётида сифат жиҳатидан янги ижобий ўзгаришларни келтириб чиқарган эди.

Шу билан бирга XIX аср биринчи ярмида Хива хонларининг

²⁸⁶ Firdaws al-iqbal ... 137-138 p.

²⁸⁷ Ғуломов Я. Хоразмнинг суғорилиш тарихи ... 214-бет.

барқарорликни таъминлашга қаратилган сиёсати бўйсунмаган элларга ҳамда ташқи кучларга қарши олиб борилган курашларга, ўз навбатида турли қабила ва уруғларнинг бир худуддан бошқасига кўчирилишига сабаб бўлган эди. Бу даврда ҳукмрон доира мавқеини мустаҳкамлашга қаратилган Бухоро ва Хива хонлиги ўртасидаги ўзаро курашлар ҳам аҳолига катта зарар етказган. Хусусан, Муҳаммад Юсуф Баёнийнинг таъкидлашича, бу курашлар кўпгина кўчманчи ўзбек қабилаларининг Хоразмни ташлаб кетишга мажбур қилган ва хон ҳокимиятига қарши қўзғолонлар кўтарилишига сабаб бўлган²⁸⁸.

Кўнғиротда хонга қарши кучларининг тўпланиши Муҳаммад Раҳимхон I томонидан бу худудга махсус эътибор қаратишни талаб қилган эди. У аввало, қорақалпоқларнинг хитой, ҳасанбой, манғит қабилаларини бўйсундириб, уларни Оқёкиш, Кўкўзак, Хўжайли худудларига кўчирган.

Кўнғиротлар устидан қозонилган ғалаба Муҳаммад Раҳимхоннинг қорақалпоқ ва туркманлар устидан ҳукмронлигини мустаҳкамлаган асосий тадбирлардан эди. Баёний маълумотларидан кўринадики, ороликлар ҳокимияти тугатилгач, хон нукуз қабиласини Сари мойли худуди ёки Кўнғирот шаҳридан шарқда жойлашган Сари мой кўли атрофидаги кадимги жойига қайта кўчирган эди.

Кўриниб турибдики, хон ҳокимиятига қарши кўтарилган исёнлар ва уларнинг бостирилиши аҳолининг бошқа худудларга кўчирилишига сабаб бўлган. Жумладан, туркманларнинг имрели қабиласи Хива ҳукмдори Аваз иноқ рухсати билан Хиванинг қўшни дашт ва Россия билан олиб борган ташқи савдо алоқаларида муҳим пункт ҳисобланган Хўжайли вилоятига жойлаштирилган эди. Лекин, унинг вафот этиши билан қабила аъзолари қарвонларга хужум уюшириб, Хива – Бухоро муносабатларига хавф сола бошлаган. Оқибатда мағлубиятга учраган туркман қабиласи яшаб келган бу худуддан чиқарилиб, Оқсарой ва Музқумғондаги ёвмуғлар ичига кўчирилган²⁸⁹.

Ўз навбатида Хива хонларининг ташқи юришлари оқибатида, қўшни худуд аҳолиси Хоразмга келтириб жойлаштирилган.

²⁸⁸ Баёний. Шажарайи Хоразмшоҳий. ЎЗР ФА ШИ қўлёзма, инв. № 9596. 150б, 151а - варақлар. Қаранг: Ғуломов Я. Хоразмнинг суғорилиш тарихи ... 224-бет.

²⁸⁹ Фирдаус ул-Икбал // МИТТ ... Т. 2. 357-358-стр.

Хусусан, Баёнийнинг кўрсатишича, Муҳаммад Раҳимхоннинг 1823 йилдаги Бухорога юриши натижасида Қоқуштувон қишлоғи ишғол этилиб, унинг аҳолиси Хоразмга кўчирилган ва Илали худудига жойлаштирилган²⁹⁰.

Хива хукмдори Оллоқулихон ҳам 1841 йилда Уста, Илжиқ, Денов, Чекас, Хўжа, Кенафс каби унча катта бўлмаган Бухоро қишлоқлари аҳолисини Хоразмга кўчирган. Хон уларни Қорақўз, Қилич Ниёзбой ва Хонёп (Кўхна Урганч) каналлари этакларига жойлаштирган²⁹¹.

Юкорида кўриб ўтилган этнодемографик ҳолатлар ўз навбатида этноинтеграцион жараёнларни келтириб чиқарган муҳим омиллардан ҳисобланади.

Хусусан, XVI аср бошларида Дашти Қипчоқдан кириб келган ўзбек уруғларининг бутун Хоразм воҳаси бўйлаб жойлашиши кўчманчи ва ўтроқ турмуш анъаналари ўртасидаги кенг миқёсли интеграцияга сабаб бўлди. Айниқса, кўчманчи ўзбек уруғи бошлиқларининг хонликда мустақил давлатни ташкил этишда фаол иштирок этиши бошқарувнинг янги удел тизимининг жорий этилишига, бошқарув соҳасида мавжуд тизим билан кўчманчилик удумларининг қоришиб кетишига олиб келди.

Абулғозихон томонидан ўтказилган ислоҳот (XVII аср), яъни турмуш тарзи, хонлик олдидаги мажбуриятлари жиҳатдан бир-бирига яқин уруғларнинг бир худудга жойлаштирилиши улар орасидаги ўзаро маданий-маънавий алоқаларни янада мустаҳкамлаган тадбир сифатида ҳам аҳамиятлидир.

Хонлик худудида турли халқ ва элатларнинг, хусусан, қўшни худудлардан мажбуран олиб келинган ёки турли вазият туфайли бу ерга келиб қолган халқларнинг ёнма-ён истиқомат қилиши, ўзаро савдо алоқалар, шунингдек, уруғлараро ҳамда турли миллатлар ўртасидаги никоҳ муносабатлари минтақадаги этноинтеграцион жараёнларга кенг йўл очган эди.

Натижада аҳоли кундалик турмуш тарзининг муҳим жиҳатларини ташкил этган кийим-кечак, озиқ-овқат ва уй-жой жиҳозларидаги ўхшашлик, турли маросим ҳамда урф-одатлардаги муштараклик юзага келган.

²⁹⁰ Баёний. Шажарайи Хоразмшоҳий. ЎзФА ШИ қўлёзма, инв. № 9596. 245а, 250а - varaқлар. Қаранг: Ғуломов Я. Хоразмнинг суғорилиш тарихи ... 229-бет.

²⁹¹ Ғуломов Я. Хоразмнинг суғорилиш тарихи ... 231-бет.

Шарқнинг кўплаб мамлакатларида бўлган А. Вамбери Хива хонлиги турар жойлари ва уй жиҳозларини таърифлар экан, уларнинг худди Эрондагидек эканлигини қайд этади. «Барча ҳамма жойда севиб истеъмом қиладиган таом палов – ош бўлиб, Ўрта Осиё палови Эрон ва Туркияниқига ўхшаса-да, мазаси билан улардан анча устундир», деб таърифлайди А.Вамбери. «Адашмасам, – дейди сайёҳ, паловнинг ватани Ўрта Осиё бўлиб, бу ердан Осиёнинг ғарбига тарқалган»²⁹².

Эрон элчиси Ризокулихоннинг «Сафарнома»сида келтирилган маълумотлар ҳам А. Вамберининг «Европадаги янгиликларнинг асосан Туркия ва Эрондан ўтиб бу ерга келиши, эронликлар европаликларнинг ускуналарини туркиликлардан олсалар, ўрта осийлик халқлар эса, Эрон орқали етиб келганлари билан кифояланишлари» борасидаги фикрини тасдиқлайди. Хусусан, Эрон элчиси ўзи билан бирга Хоразмга қаҳва тайёрлайдиган асбобларни олиб келган эди. Отаниёз махрам хоразмлик мулозимларни қаҳвага таклиф этар экан, «бу қаҳва дегани бўлади, уни Рум (Туркия) ва Эронда ичиш расм бўлган, овқатни ҳазм қилдиради», дея тушунтирганлиги ҳам юқоридаги фикрга мисол бўла олади²⁹³.

Айниқса, никоҳ муносабатлари ўзаро маданий-маънавий аънаналар алмашинувини тامينлаш билан бирга, аҳоли айрим қатламларининг антропологик тузилишига маълум даражада таъсир кўрсатганлигини қайд этиб ўтиш жоиз.

Шу ўринда Хива хонлиги аҳолиси, аниқроғи юқори қатламнинг этник қиёфаси ҳақида Хоразмда бўлган рус муаллифи Хорошхиннинг маълумотлари қизик: «Хиваликлар озарбайжон тилига яқин бўлган турк тилининг бутунлай оригинал лаҳжасида сўзлашадилар. Уларнинг кўринишидан қайси типга киришини ҳам аниқлаш қийин. Чунки уларда, жумладан, хон ва унинг ака-укалари [қиёфасида – Н.А.]да ҳам ўзбекларнинг эронликлар билан аралашмасини кўриш мумкин. Бунинг оқибатида, асосан, жамиятнинг юқори қатламида (савдогарлар, ҳожилар, амалдорлар)

²⁹² Вамбери А. Путешествие по Средней Азии: Описание поездки из Тегерана через Туркменскую степь по восточному берегу Каспийского моря в Хиву, Бухару и Самарканд, предпринятое в 1863 году с научною целью по поручению Венгерской Академии в Пеште, членом ея А. Вамбери // Туркестанский сборник. Спб., 1869. Т. 12. 109-110-стр.

²⁹³ Ризокулихон Ҳидоят. Сафорономаи Хоразм / Хоразм сафари кундаликлари. Форс тилидан таржима: И. Бекжонов. Тошкент, 2009. 148-бет.

баъзан эса қуйи қатлам орасида ўзига хос қиёфа шаклланган. Уларнинг алоҳида белгилари: туртиб чиққан ўзбек ёноқлари, ялпок бурун ва сийрак соқол, ҳамда тўғри тузилган катта эрони кўзлардир»²⁹⁴. Муаллифнинг «хон ва унинг ака-укаларида ўзбекларнинг эронликлар билан аралашмасини кўриш мумкин», деган сўзларини Хива хонлари хонадонининг Эрон саройи билан тарихий никоҳ муносабатлари (хусусан, Шоҳ Таҳмосиб (1524-1576) билан Хива хони Бўчғахон (1522-1526) нинг жияни Ойшабегим ўртасидаги никоҳ муносабатлари) боғлаб турганлиги билан ҳам изоҳлаш мумкин.

Шуни алоҳида қайд этиб ўтиш жоизки, ҳукмрон доиралар ўртасидаги никоҳ муносабатлари, асосан, сиёсий мақсадларни кўзлаб амалга оширилган тadbир бўлиб, вазиятни барқарорлаштириш, давлатлар ўртасидаги сиёсий-ҳарбий иттифокни мустаҳкамлаш ёки юқори мавқега эга уруғ вакилларининг кучли таянчига эга бўлиш эҳтиёжидан келиб чиққан.

XVI аср биринчи чораги Эронда юзага келган сиёсий вазият, маҳаллий ҳокимларнинг бошбошдоқликлари ҳамда чегара ҳудудларга тез-тез уюштириб туриладиган ўзаро ҳужумлар шоҳ Таҳмосиб I нинг кучсизланиб қолган марказий ҳокимиятни мустаҳкамлаш ва ўз ҳудудлари хавфсизлигини таъминлаш мақсадида Хива хони Бучғахонга мурожаат қилишига сабаб бўлган. Эрон шоҳининг элчи юбориб, «мен хонга ўғул бўлайин», деб қилган таклифини қабул қилган Хива хони ўзининг қизи бўлмаганлиги туфайли акаси Сўфиёнхоннинг «бўй етган Ойшабегим отлиқ қизини» узатишга рози бўлган»²⁹⁵.

XIX асрда хонликда бўлган Л. Костенко ўз ўрнида хон хотинларининг орасида турли миллат вакиллари: ўзбек, қирғиз, туркман, эрони, қорақалпоқларнинг борлигини қайд этган»²⁹⁶.

Хива хони Анушахоннинг Дарғон туркманларидан бўлган Тўхтаонимга уйланиши унинг олиб борган сиёсатига хизмат қилган бўлса, кўпгина Хоразм султонларининг найман ва манғит уруғи қизлари билан никоҳ муносабатлари бу уруғларнинг юқори мавқеи ва катта таъсир кучидан далолат беради.

²⁹⁴ Хорошхин Н. Хивинское ханство // Туркестанский сборник. Спб., 1883. Т. 116. 6-стр.

²⁹⁵ Абулғозий. Шажарайи турк ... 128-бет.

²⁹⁶ Костенко Л. Город Хива в 1873 году // Туркестанский сборник. Спб., 1873. Т. 82. 327-стр.

Шу тарика ўзаро алоқалар, никоҳ муносабатлари натижасида урф-одатлар, анъана ва қадриятларда ҳам муштараклик юзага келган. Жумладан, Эрон шоҳи Таҳмосибнинг Хива хонига куёв бўлиши муносабати билан келин томондан Эронга тўққиз кишининг юборилиши ҳамда келинга тақдим этилган совғалар сонининг тўққизтадан бўлиши иккала халқда ҳам «тўққиз» рақами ўзига хос рамзий маънога эга эканлигини кўрсатади.

Эрон, Ўрта Осиё ва Озарбайжон халқларининг чуқур ва мустақкам тарихий алоқалари уларнинг халқ оғзаки ижодида ҳам ўз аксини топган бўлиб, минтақада содир бўлган муҳим тарихий воқеалар таъсирида аҳолининг йирик миграцияси, турли этник гуруҳларнинг, биринчи навбатда эроний ва туркий забон халқлар маданиятининг ўзаро қоришиб кетиши, натижада фольклор материалларининг умумлашиши юз берганлиги «Гўрўғли», «Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам» каби дostonлар мисолида қатор филолог олимлар томонидан асослаб берилган²⁹⁷.

Манбаларда келтирилган маълумотларга таянган ҳолда хулоса қилиш мумкинки, табиий шароитнинг ўзгариши, ташқи хужумлар ҳамда ўзаро ер эгаллиги курашлари нафақат хонлик худудида, балки бутун минтақада содир бўлган демографик жараёнларнинг асосий омиллари бўлган.

Бошқарувнинг удел тизими ўзаро курашларни рағбатлантирган бўлса, бу курашлар натижасида марказий ҳокимиятнинг заифлашуви ташқи хужумларга йўл очган эди. Хоразмга уюштирилган ташқи хужумлар хонлик аҳолиси маълум қисмининг олиб кетилишига сабаб бўлган бўлса, Хива хонларининг қўшни худудларга қилган хужумлари эса, Хоразм аҳолиси этник таркибида турли миллат ва элатларни вужудга келтирган эди.

XVII аср иккинчи чорагида авж олган ўзаро курашларда Исфадиёرخоннинг юритган сиёсати ўзбек уруғларининг мавқеига путур етказган, ҳатто сон жиҳатдан катта йўқотишларга сабаб бўлган эди.

XVII аср иккинчи ярмидан бошлаб эса, ўзбек уруғларининг мавқеини тиклаш, уруғлараро курашга чек қўйиш ҳамда кўчманчи аҳолинининг ўтроқлашиш жараёнида сезиларли ўзгаришлар юз

²⁹⁷Короглы Х.Г. Взаимосвязи эпоса народов Средней Азии, Ирана и Азербайджана. Москва, 1983. 3-5-стр; Эшчонова Г. Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам дostonининг вариантлари. Филология фанлари номзоди ... дис. Тошкент, 1994. 95-96-варақлар.

берди.

XVIII аср охири – XIX аср бошларида кўнғирот уруғи вакиллариининг фаоллиги ва сиёсат майдонидаги мувафакқияти уларнинг хонликдаги ҳукмрон мавқеини мустаҳкамлаган. Айнан шу даврда юзага келган сиёсий барқарорлик натижасида вужудга келган ижтимоий-иқтисодий ривожланиш кўчманчи аҳолининг ўтроқлашувига самарали таъсир кўрсатган эди.

3 §. Қўқон хонлиги

Қўқон хонлигида этнодемографик ўзгаришлар нафақат аҳолининг табиий ўсиши, миграцион жараёнлар туфайли ҳам юзага келган. Хонликда кечган миграцион жараёнларнинг асосий омили сифатида ҳарбий-сиёсий воқеаларни кўрсатиш мумкин. Қўқон хонлигида аҳоли миграциясининг ҳар икки кўриниши (ички миграция ва ташқи миграция) ҳам юзага келган. Дастлабки миграцион жараёнлар хусусида Қўқон хонлиги тарихига оид асарлардан Мирзо Олим Мушрифнинг “Ансоб ас-салотин...” асарида маълумот келтирилади. Асарда қайд этилишича, “Замоники Хитой Кошғарни олғондин кейин, жамоатан қалмоқ ва кошғари ва жамоаи тоғлик қочиб келиб, Хўқандда мутаваттин бўлди”. Бу воқеани муаррих Мирзо Олим Мушриф ҳижрий 1130 (мил. 1718) йилда юз берганлигини эътироф этса-да, воқеалар Қўқон хукмдори Абдукаримбий (1733-1750) даврида, 1745 йилда юз берганлигини қайд этади. Қалмоқларнинг Қўқон хонлигига таҳдиди бошқа манбаларда ҳам Абдукаримбий даврида бўлганлигини учратиш мумкин. Лекин бу воқеалар муаррих Мирзо Олим Мушриф эътироф этганидек ҳижрий 1130 йилда эмас 1147 (1745) йилда бўлган эди. “Ансоб ас-салотин...” асарида келтирилган ушбу маълумотдан кўринадики, бу даврда Қўқон хонлигига Шарқий Туристонда яшовчи этнос вакиллари кўчиб келиб ўрнашганлар.

Манжурия кўшинларининг 1750-1752 йилларда Шарқий Туркистонга қилган ҳарбий юришлари натижасида, бу ҳудуд аҳолисининг катта қисми Фарғона водийсига кўчиб ўтган. Муҳаммад Бадахшонийнинг “Тарихи Бадахшоний” асарида қайд этилишича, 1752 йилда Шарқий Туркистондан 12 минг оила Бадахшонга қараб йўл олишган ва шундан 9 минг оила Фарғона водийсига кўчиб ўтган²⁹⁸.

Қўқон хонлигида Махдуми Аъзам авлодларидан бўлган хожаларнинг вакиллари ҳам яшаган бўлиб, улар хонликнинг ташқи сиёсатида муҳим ўрин тутган. Хусусан Жаҳонгирхон тўранинг²⁹⁹

²⁹⁸ Санг Муҳаммад Бадахши. Тарихи Бадахшан / Материалы по истории Средней и Центральной Азии X-XIX вв. Ташкент: Фан, 1988. 337-стр.

²⁹⁹ Жаҳонгирхон тўра Қўқон хонлари Умархон ва Муҳаммад Алихон саройида олий диний вазифаларда фаолият юритган бўлиб, у кишининг шажараси Махдуми Аъзамнинг эвараси Хожа Ҳидоятуллох (Офокхожа) авлодларидан бўлганлиги боис манбаларда исмига

сиёсий фаолияти Қўқон хонлиги тарихига доир деярли барча манбаларда ўз ифодасини топган.

Умархон ҳукмронлигининг сўнгги йилларида Жаҳонгирхон тўра ўз аждодлари ҳукмронлик қилган Қошғарни қўлга киритиш мақсадида яширин тайёргарлик кўра бошлади. Бундан хабардор бўлган Умархон Жаҳонгирхон тўра ва унинг укаси Муҳаммад хожани ҳибсда ушлаб туради³⁰⁰. Юқори мавқега эга бўлган диний уламолар Маъсумхон тўра билан Зокирхожа эшоннинг маслаҳати туфайли Жаҳонгирхон тўра ҳамда Муҳаммадхожа ҳибсдан озод этилади ва бу икки уламо (Маъсумхон тўра ва Зокирхожа эшон) таклифига кўра Умархон хожаларга ўз ўрдасидан яшаш учун жой ажратади³⁰¹. Албатта, Жаҳонгирхон тўранинг Умархон томонидан ҳибсда ушланиши сиёсий сабаб билан боғлиқ эди. Шунини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозимки, 1760 йилда Цин империяси Шарқий Туркистонни ўз тасарруфига киритгандан сўнг Қошғар хожалари Фарғона водийси ва Бадахшонни ўзларига маскан тутадилар. Эрдонабий ҳукмронлигидан бошлаб Чин империяси Қўқон ҳукмдорлари билан Шарқий Туркистонда ҳукмдорлик қилган хожаларни авлодларини³⁰² ушлаб туришлик учун бир неча бор дипломатик алоқалар олиб боришган³⁰³. Бунинг эвазига Қўқон хонлиги Қошғарда савдо муносабатларини назорат қилишни қўлга киритган эди.

Жаҳонгирхон тўра Умархон вафотидан кейин 1826 йилда Қошғарни қўлга киритишга эришади ва бу ҳаракатлар вақтида Муҳаммад Алихон ҳам ўз қўшини билан у ерга етиб борган эди. Лекин Бухоро амирлигининг Қўқонга бошлаган ҳарбий ҳаракати ҳақидаги хабардан сўнг Муҳаммад Алихон Қошғардан қайтишга мажбур бўлади ва ўзи билан бирга 70 минг кишини кўчириб олиб келади. Орадан 9 ой вақт ўтгандан сўнг Чин империясининг Қошғарга нисбатан бошлаган ҳарбий ҳаракати натижасида

Саййид Офокий нисбаси қўшилган. Шунингдек, тадқиқотларда “Қошғар хожалари”, деб ҳам юритилади.

³⁰⁰ Muhammad Hakim khan. Muntakhab al-tawarikh. Selected history. Vol. II, Edited by Yayoi Kawahara & Koichi Haneda. Tokyo : ILCAA 2006. 244-стр

³⁰¹ Muhammad Hakim khan. Muntakhab al-tawarikh ... 244 p.

³⁰² Шарқий Туркистон хожалари Марказий Осиёда нақшбандия тарикатининг етакчи муридларидан бўлган Махдуми Аъзам (Ахмад ибн Жалолiddин Косоний) нинг авлодаридан ҳисобланади.

³⁰³ Кузнецов В.С. Цинская империя на рубежах Центральной Азии. Новосибирск: Наука, 1983. 87-88-стр.

Жаҳонгирхон тўра томонидан ўрнатилган ҳокимият тугатилади. Бу жараёнлар ичида Жаҳонгирхон тўранинг ўғиллари билан бирга қошғарликлар Фарғона водийси худудига қочиб ўтиб, асосан пойтахт Қўқон шаҳрига жойлашган.

Шарқий Туркистонда 1830 йилда Жаҳонгирхон тўранинг укаси Муҳаммад Юсуф хожа бошчилигида Цин империясига қарши кўзғолон кўтарилган эди. Бироқ бу кўзғолон ҳам мағлубиятга учрагандан сўнг 12 минг Шарқий Туркистон аҳолиси Қўқон хонлиги худудига қочиб ўтган³⁰⁴.

Мулла Олим Махдум ҳожининг “Тарихи Туркистон” асарида Муҳаммад Алихон ҳукмдорлигининг 16 йилида (1838 й.) Шарқий Туркистонга кўшин юборганлиги баён этилади³⁰⁵. Бу ҳарбий ҳаракатларга Ҳаққули мингбоши бошчилик қилган бўлиб, бу воқеалар бошқа манбаларда ҳам ўз аксини топган. Ҳаққули мингбоши бошчилигидаги Қўқон хонлиги кўшини Қошғарни эгаллагандан сўнг Цин империяси билан хонлик ўртасида музокаралар олиб борилган. Ҳаққули мингбоши Қўқонга қайтишда ўзи билан бирга қошғарликларни ҳам кўчириб олиб келган. Тадқиқотчиларнинг фикрига кўра, Фарғона водийсига 50 000 оила кўчиб келганлиги таъкидланади³⁰⁶.

1865 йилга келиб Қўқон хонлиги ҳукмрон доира вакиллари яна Шарқий Туркистон масаласида сиёсий ҳаракат бошлашди. Қўқон хони Султон Саййидхоннинг бош вазири Аликули амирлашкар Жаҳонгирхон тўранинг ўғли Бузрукхон тўрани Ёқуббек Бадавлат билан Қошғарга юборди³⁰⁷. Бузрукхон тўра ва Ёқуббек Бадавлатлар томонидан Шарқий Туркистон бир муддат Цин империяси тасарруфидан чиққан бўлса-да, бу Қўқон хонлиги учун бирон-бир наф келтирмади. Лекин Ёқуббек Бадавлат ҳокимиятни ўз кўлига олгандан сўнг Бузрукхон тўрани четлатиши натижасида у киши билан бирга Қўқон атрофига 20 га яқин хонадон ҳам кўчиб келиб жойлашган.

1867 йилда Шарқий Туркистонни бирлаштириб Етти шаҳар давлатига асос солган Ёқуббек даврида ҳам Шарқий Туркистондан

³⁰⁴ Мулло Мусо Сайрабий, Тарихи Ҳамидий / Нашрга тайёрловчи Анвар Бойтўра. Урумчи: Миллатлар нашриёти, 1986. 34-бет.

³⁰⁵ Мулла Олим Махдум хожи. Тарихи Туркистон... 48-бет.

³⁰⁶ Абдуллаев У. Фарғона водийсида этнослараро жараёнлар ... 27-бет.

³⁰⁷ Муҳаммад Юнусжон шиговул. Тарихи Аликули амирлашкар ... 78а, б - варақлар; The Life of Alimqul ... 69-70 p.

Қўқон хонлигига кўчиб ўтишлар тўхтовсиз давом этган. Ч. Валихоновнинг маълумотларига кўра, 1862-1878 йиллар ичида Қўқон хонлиги ҳудудига кўчиб келганлар сони 162 минг кишини ташкил этган³⁰⁸.

Манбалардаги маълумотлар таҳлилининг кўрсатишича, Шарқий Туркистондан келган аҳоли Қўқон хонлигидаги этнодемографик ўзгаришларга катта таъсир кўрсатган. Қолаверса, Шарқий Туркистон аҳолисининг оммавий тарзда кўчишини шартли равишда тўртта босқичда амалга ошган деган фикрни илгари суришга ҳам имкон беради.

Биринчи босқич, 1745-1770 йилларда юз берган.

Иккинчи босқич, 1826-30 йиллардаги сиёсий воқеалар натижасида юзага келган.

Учинчи босқич, 1848-1858 йилларда бўлиб ўтган.

Тўртинчи босқич эса, 1862-1877 йилларда содир бўлган.

Манбалардаги маълумотлардан кўринадики, Шарқий Туркистон аҳолисининг Қўқон хонлигига миграцияси икки кўринишда амалга ошган бўлиб, биринчиси Цин империясининг таъйиқидан қочиб ўтиши, иккинчиси эса Қўқон ҳукмдорлари томонидан махсус кўчириб олиб келиш натижасида юзага келган. Нима сабабдан Қўқон хонлари Шарқий Туркистон аҳолисини маълум бир қисмларини хонлик ҳудудига кўчириб олиб келган, деган савол туғилиш табиий. Маълумки, Қўқон ҳукмдорлари давлат хазинасининг асосий қисмини мамлакат аҳолисидан йиғиладиган солиқ ва тўловлар ҳисобига тўлдиришган. Албатта бунда мамлакат аҳолисининг миқдори алоҳида аҳамиятга эга бўлган.

Шунингдек, Қўқон хонлигидан ҳам Шарқий Туркистонга аҳолининг кўчиб бориб яшаганлиги ҳақидаги маълумотлар тадқиқотларда қайд этилади. Лекин шуни алоҳида таъкидлаш керакки, ҳар икки давлат аҳолиси кўчишининг сабаблари турлича бўлган. Шарқий Туркистон аҳолисининг Қўқон хонлигига кўчишининг асосий сабаби Цин империясининг босқинчилик сиёсати туфайли юзага келган эди. Хонлик аҳолисининг Шарқий Туркистонга бориб яшашининг сабаби эса, 1831 йилдаги Қўқон-Хитой шартномасига мувофиқ Қўқон фуқароларига эркин савдо

³⁰⁸ Валиханов Ч.Ч. Записки о Коканском ханстве / Собр. Соч. том. 3. Алма-Ата: 1985. 172-стр.

қилиш имкониятлари берилганлиги билан изоҳоланади.

Кўкон хонлигига Бухоро хонлигидан ҳам аҳоли миграцияси бўлиб турган. Бухоро хонлигидан аҳолининг кўчиши хонликдаги тартибсизликлар, сиёсий тазйиклар натижасида юзага келган. Айниқса, Бухоро хони Абулфайзхон (1711-1747) саркардаларидан бўлган Фарход оталикнинг Самарқанддаги фаолияти натижасида ушбу ҳудуд аҳолиси Кўкон хонлигига қочиб ўтган³⁰⁹.

XVIII асрнинг иккинчи ярмидан XIX асрнинг ўрталарига қадар хонликнинг Сирдарё бўйларига қорақалпоқлар келиб ўрнаша бошлаган. Фарғона водийсига кўчиб келган қорақалпоқларнинг ўзбеклар билан интеграциялашуви (ёки ассимиляцияси) фақатгина XX асрга келибгина сезиларли даражада бўлган.

Кўкон хони Олимхон тоғли тожиклардан иборат махсус кўшин тузиб, улар билан алоҳида ҳарбий машғулотлар олиб борганлиги тўғрисида аввалги бўлимда ҳам сўз юритилган эди. Мазкур махсус кўшин таркибидаги аскарлар асосан Бадахшон, Дарвоз, Қоратегин, Кўлоб ва Ҳисорлик тожиклардан иборат бўлган³¹⁰. Мулла Олим Махдум хожининг “Тарихи Туркистон” асарида Олимхон ҳарбий кўшин таркибида махсус иккита гуруҳ тузишни мақсад қилиб, бу гуруҳга аскарларни айнан тоғли тожиклардан танлаганлиги қайд этилади. Биринчи гуруҳни тузиш учун бадахшонликларга: “ҳар жойда жамоати дарозий ва бадахший, шағноний ва рўшоний ва чатрорий бўлса, йиғиб жамъ киласизлар”, деб амр қилган³¹¹. Иккинчи гуруҳдаги аскарлар эса қоратегинликлардан иборат бўлган. Бунинг натижасида уч минг юз нафар қоратегинликлар тўпланган бўлса, дарозий, шўғноний ва рўшонийлардан ўз ихтиёри билан келган одамлар беш юз нафардан ошмаган. Лекин кейинчалик қўлланилган тadbирлар туфайли уларнинг сони бир минг етти юз нафарга етганлигини Мулла Олим Махдум хожи ўз асарида таъкидлаб ўтади³¹². “Мунтахаб ат-таворих”, “Ансоб ас-салотин...”, “Тарихи Шоҳрухий” каби асарларда ҳам тоғли тожиклардан иборат махсус қисм тузилганлиги ва уларнинг жанговар қобилияти кучли бўлганлиги ҳақида маълумотлар ўз аксини топган.

Олимхоннинг ҳарбий соҳада олиб борган бу ҳаракати туфайли

³⁰⁹ Muhammad Hakim khan. Muntakhab al-tawarikh ... 9 p.

³¹⁰ Мулла Олим Махдум хожи. Тарихи Туркистон ... 21-бет.

³¹¹ Ўша асар... 21-бет.

³¹² Мулла Олим Махдум хожи. Тарихи Туркистон ... 21-бет.

тожиклардан иборат бўлган аскарлар кейинчалик Қўқон хонлигининг пойтахтида муқим яшаб қолган ва этноинтеграцион жараёнларда фаол иштирок этган деб тахмин қилиш мумкин.

Умархон ҳукмронлиги даврида Ўратепа вилояти Қўқон хонлиги таркибида бўлиб, бу вилоятга Маҳмудхон тўра ҳоким эди. Маҳмудхон тўрага адовати бор айрим мансабдорлар томонидан Умархонга Бухоро ҳукмдори амир Ҳайдар билан хуфёна тил бириктирибди, деган хабарни етказишлари натижасида 1816 йилда Ўратепа вилоятига ҳарбий ҳаракат бошланади³¹³. Қўқон қўшини Ўратепани қўлга киритгандан сўнг 13 400 киши асир қилинганлигини шу воқеаларнинг бевосита гувоҳи бўлган шоира Дилшод Барно ўзининг “Тарихи муҳожирон” асарида қайд этиб ўтади³¹⁴. Асирлардан 13 000 киши Фарғона водийсига олиб келинган. Бу асирлар ичида шоира Дилшод Барно ҳам бўлиб, Навканд, Бекат, Кўркат ва Маҳрам даштлари орқали олиб келинганлиги “Тарихи муҳожирон” асарида қайд этилади³¹⁵. Дилшод Барно ва бошқа ёш қизлар саройда олиб қолинган бўлса-да, асирларнинг қолган қисми Андижон вилоятига юборилади. Бу ҳақда “Тарихи муҳожирон” асарида “Маълум бўлдики, кейинги кунларда асирлар муҳожирлик ҳукмини олиб Андижоннинг сув келар томонидаги Ўттиз Адр³¹⁶ деган жойга итоб қилинибди. Менинг кўз олдимда ана шу Бекат чўли намоён бўлар эди”³¹⁷.

Ўратепадан кўчириб келинган асирларнинг асосий қисми ўзбекларнинг юз уруғи ҳамда тожиклардан иборат бўлган. Дилшод Барнонинг ўзи тожик қизи бўлиб, кейинчалик ўзбек кишига турмушга чиққандан сўнг ўзбек тилида сўзлашишни ўрганганлигини таъкидлаб ўтади³¹⁸.

Умархон томонидан олиб борилган мазкур ҳарбий ҳаракат депортацион сиёсат билан яқунланган, деб ҳисоблаш мумкин. Чунки, Умархон Ўратепа аҳолисини ҳеч қандай сабаб кўрсатмасдан, уларни ҳарбий қўшин билан мажбуран олиб келиб Андижон вилоятига жойлаштирган. Қўқон хонлиги тарихига дўир асарларда “оқ уйлик” атамаси учраса-да бу сўзнинг маъносини

³¹³ Муҳаммад Ҳакимхон. Мунтахаб ат-таворих ... 285а - варак.

³¹⁴ Дилшод. Тарихи муҳожирон ... 77-бет.

³¹⁵ Ўша асар. 79-бет.

³¹⁶ Ўш вилояти Қорасув туманининг Ўзганд тумани билан чугарадош худуд.

³¹⁷ Дилшод. Тарихи муҳожирон ... 79-бет.

³¹⁸ Ўша асар. 79-бет.

англаш қийин. Мазкур атамага берилган изоҳ айнан депортация сўзининг мазмуни билан мос келади. Шоира ҳамда тарихчи Дилшод Барнонинг “Тарихи муҳожирон” асаридаги куйидаги қайдлар “оқ уйлик” атамасини мазмунини тушунишга ёрдам беради. “Сўнгра асирлар “оқ уйлик” ҳукмини олиб, етти йилгача қапада туришга ва уй жой қуришдан маҳрум этилишга маҳқум килинганликлари маълум бўлди. Яна бир неча йилдан кейин муҳожирлар уй-жой қилиш учун Амирга [Умархонга – Ш.М] ариза йўллаган эканлар, етти йилдан кейин ҳар бир асир уй жой қуриб, шаҳар барпо қилсинлар, деган ижозат берилганлиги овоза бўлди. Бинобарин бу шаҳар Амир Умархон номига қўйилиб, ҳозирда Шаҳрихон деб аталадики, у Ўратепанинг иккинчи шаҳридир”³¹⁹.

Кўкон хонлигида юзага келган адабий муҳитни интеграцион жараёнларга катта таъсир кўрсатган омиллардан бири деб, ҳисоблаш мумкин. Кўкон ҳукмдори Умархон томонидан ташкил этилган адабий муҳит таъсирида хонлик пойтахтига бошқа ҳудудлардан шоир ва уламолар келиб яшаганлар. “Тазкираи Қайюмий” асарида Кўконга Самарқанд, Бухоро, Ҳисор, Қундуз ва Қошғардан шоирлар келиб ижод этганлари ҳақида маълумотлар келтирилади. Жумладан, кундузлик Маҳфий тахаллусида ижод этган шоир Қори Қундузий, Ҳисорлик Мавлоно Хозик, Самарқандлик Султонхон тўра Адо, Балхлик Фоний, Қошғарлик Хислат Қошғарий каби шоир ва олимлар бунга мисол бўла олади.

Кўкон хонлигида турли этник гуруҳлари ўртасидаги никоҳланишлар ҳам этноинтеграцион ҳолатларни юзага келганлигини кўрсатади. Муҳаммад Ҳакимхоннинг «Мунтахаб ат-таворих» асарида Хўжанд ҳокими юз уруғидан бўлган Оқбўтабий Шохрухбийнинг қизига (Абдурахимбийнинг синглисига) уйланган бўлиб, у қайноғаси бўлган Абдурахимбийни Хўжандга олиб бориб маъмурий-бошқарув ишларида уни ўзига ёрдамчи қилиб олади. Оқбўтабий ҳукумат ишларини Абдурахимбийга топшириб, ўзи айшу-ишратга берилади. Асарда баён қилинишича, бу ҳолатдан норози Хўжанднинг юқори мартабага эга бўлган мансабдорлари Оқбўтабайдан юз ўгириб, Абдурахимбийга итоат қилишади³²⁰. “Мунтахаб ат-таворих”даги маълумотлар таҳлили шуни

³¹⁹ Шоира Дилшод Барно Шаҳрихон шаҳрини асосан Ўратепа аҳолисини бир қисмини кўчириб олиб келиниши натижасида юзага келганлиги боис ҳам “Ўратепанинг иккинчи шаҳри деб қайд этади”. Қаранг: Дилшод. Тарихи муҳожирон ... 80-бет.

³²⁰ Муҳаммад Ҳакимхон. Мунтахаб ат-таворих ... 2196 - варак.

кўрсатадики, Кўқоннинг дастлабки ҳукмдорлари ўз ҳокимиятларини мустаҳкамлаш мақсадида юз уруғи билан қариндошлик ришталарини боғлашга интилганлар.

Хонлик ташкил топишида Чодак хожалари фаолиятига алоҳида эътибор билан қаралади. 1709 йилда уларнинг Бухоро хонлиги ҳукмронлигига қарши кўзғолон кўтаришлари оқибатида Фарғона водийсини ажратиб олишганлиги хусусида фикрлар мавжуд бўлса-да, бу фикрлар илмий асосга эга эмас. Лекин минг уруғи етакчиларининг хожалар ва тасаввуф тариқати вакиллари билан мустаҳкам алоқалар ўрнатганлигига далолат берувчи айрим асарларда маълумотлар мавжуд. «Мунтахаб ат-таворих», «Ансоб ас-салотин...», «Тарихий Азийий» асарларида минг уруғи вакили Чамашбий³²¹ XVI асрда Мовароуннаҳрдаги нақшбандия тариқатининг йирик намояндаси ҳисобланган Мавлоно Лутфуллоҳ Чустийга мурид бўлганлиги тўғрисида маълумот берилади³²². Жумладан, «Тарихи Азийий» асарида Мавлоно Лутфуллоҳ минг уруғи вакили Чамашбийнинг белига камар боғлаб, дуо қилгани ва бу уруғ вакиллари келажакда тахтга ўтириб, ҳукмдорлик қилиши хусусида башорат қилганлиги баён этилади³²³.

Эрдонабий, Норбўтабий ҳукмдорлик қилган даврларда мамлакатнинг ички сиёсий ҳаётида Ирискулибий³²⁴ деган шахс муҳим рол ўйнаганлиги манбаларда ўз аксини топган³²⁵. Фақатгина «Мунтахаб ат-таворих» асарида Ирискулибийнинг отаси Дўсткулибий чодаклик хожалардан эканлиги эътироф этилади³²⁶. Япониялик тадқиқотчи Я. Кавахара Ирискулибийни юқори мавқега эга бўлган амирлардан бири сифатида эътироф этади³²⁷. Норбўтабий Ирискулибийнинг укаси Имомкулибийнинг қизи бўлмиш Мингойим билан турмуш қурганлиги масалага бир мунча ойдинлик киритади. Хожалар хон ва уларнинг авлодларига қиз

³²¹ Чамашбий - Шоҳруҳбий шажарасининг юқори вакилларида хисобланади.

³²² Muhammad Hakim khan. Muntakhab al-tawarikh ... P. 1.; Муҳаммад Ҳақимхон. Мунтахаб ат-таворих ... 219а - варак; Мирзо Олим Мушриф. Ансоб ас-салотин ... 126 - варак; Муҳаммад Азиз Марғилоний. Тарихи Азийий ... 1196 - варак.

³²³ Муҳаммад Азиз Марғилоний. Тарихи Азийий ... 1196, 120а - варак.

³²⁴ «Мунтахаб ат-таворих» асарининг баъзи саҳифаларида Идрискулибий деб ҳам қайд этилади.

³²⁵ Muhammad Hakim khan. Muntakhab al-tawarikh ... 13 p.

³²⁶ Муҳаммад Ҳақимхон. Мунтахаб ат-таворих ... 239а - варак.

³²⁷ Кавахара Я. Муҳаммад Ҳақимхоннинг «Мунтахаб ут - таворих» асари тарихий манба сифатида // Тарихий манбавуносликнинг долзарб муаммолари. Республика илмий - амалий анжуман материаллари. Тошкент, 2001 йил 25 апрел. 20-21-бетлар.

беришмаган. Шунингдек, муаррихлар Мингойимни минг уруғидан бўлганлигини таъкидлашади³²⁸. Қолаверса, агар Имомқулибий ва Ирискулибийлар Чодак хожаларига мансуб бўлса улар нима учун бий номи билан аталган деган савол туғилади. Муҳаммад Ҳакимхоннинг таъкидлашига кўра, Чодак хожаларидан бўлган Ирискулибий, Имомқулибийлар Пайғамбаримиз Муҳаммад (САВ)³²⁹ га она тарафидан боғланади³³⁰. Бундан кўринадики, Имомқулибий ва Ирискулибий минг уруғидан бўлса-да, ўзларини чодаклик хожалардан деб кўрсатишга уринишган. Лекин улар хонликда диний-ижтимоий мавқега эга бўлмаганлар ва бу ҳақда умуман маълумотлар ҳам мавжуд эмас. Агар бу шахслар ҳақиқатдан Чодак хожаларига алоқаси бўлганда хонликда маълум бир диний-ижтимоий мавқени ҳам эгаллаган бўлар эдилар.

Маҳдуми Аъзам авлодларига эса Қўқон хонлари қиз бериб қариндошлик ришталарини боғлашга интилганлигини кўриш мумкин. Норбўтабий қизи Офтобойимни Ҳаким тўрага³³¹ никоҳлаб берган ва бу никоҳдан Маъсумхон тўра³³² таваллуд топган. Маъсумхон тўра 1815-1823 йилларда Қўқон хонлигида энг олий диний мансаб бўлган шайхулислом лавозимида фаолият юритган.

Қўқон хони Шералихон (1842-1845) тахтга келгунга қадар Таласда яшаган эди. Унинг Таласга бориб қолишининг асосий сабаби отаси Ҳожибий Олимхон билан тахт учун давогарликда сиёсий кураш олиб борган ва бу курашда Олимхон ғалаба қозонган эди. Шундан сўнг Ҳожибий Олимхон томонидан қатл этилган бўлиб, унинг ўғиллари Шералихон ва Улуғбек Таласга қочиб кетишган эди. “Мунтахаб ат-таворих” асарида қайд этилишича Шералихон Таласда Жарқиной исмли қирғиз қизига уйланган³³³. Шералихоннинг бу никоҳдан Қўқон тахтига ўтирган Худоёрхон ва

³²⁸ Маҳмуд Ҳаким Яйфоний. Хуллас ат-таворих ... 12-13-бетлар; Мулла Олим Маҳдум. Тарихи Туркистон ... 20-бетлар.

³²⁹ Саллоллоху алайҳи васаллам.

³³⁰ Муҳаммад Ҳакимхон. Мунтахаб ат-таворих ... 239а - варақ.

³³¹ Ҳаким тўра Ҳожа Аҳмад Косоний Даҳбедий (Маҳдуми Аъзам)нинг авлодларидан бўлган Эшон Ортиқ хожанинг ўғли. Эшон Ортиқ хожа Қўқон хони Абдукаримбий (1733-1750) ҳукмдорлиги даврида Бухоро хони Абулфайзхон (1711-1747) саркардаларидан Фарход оталиқнинг Самарқанддаги таъқибидан қочиб Хўжандга келган ва шайх ул-ислом бўлган. “Мунтахаб ат-таворих” асари муаллифи Муҳаммад Ҳакимхон тўранинг боболари ҳисобланади.

³³² Маъсумхон тўра “Мунтахаб ат-таворих” асари муаллифи Муҳаммад Ҳакимхоннинг отаси.

³³³ Муҳаммад Ҳакимхон. Мунтахаб ат-таворих ... 241 б - варақ.

Марғилонда ҳоким бўлган Султон Муродбек ўғиллари туғилган.

Ҳокимият учун бўлган ўзаро курашларда тахт ворисларининг оналари қайси уруққа мансублиги ҳам баъзи ҳолларда муҳим ўрин тутган. Бунга Норбўтабийнинг вафотидан сўнг юзага келган тахт ўртасидаги сиёсий курашни мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Бу кураш Норбўтабийнинг икки ўғли, Олимхон билан Рустамбек ва укаси Хожибий тарафдорлари ўртасида бўлиб ўтган. Олимхоннинг онаси минг уруғидан, Рустамбекни онаси эса юз уруғидан бўлган. Қўқон тахти учун бўлган сиёсий курашда Олимхон тарафдорларининг устунликка эришишини муаррихлар мингларнинг ғалабаси деб қайд этишади³³⁴. Шунингдек, муаррихлар бу воқеани ёритар экан Олимхон онаси минг уруғидан бўлган Мингойимни алоҳида тилга оладилар³³⁵. Бундан кўринадики, юқори мавқега эга бўлган кишилар ҳокимият тепасида бошқа уруғларга нисбатан кўпроқ қисмни минглар ташкил этган.

Қўқон хонлигидаги этноинтеграцион жараёнлар билан боғлиқ маълумотларни Абу Убайдуллоҳ Тошкандийнинг “Хулосат ул-аҳвол” асарида ҳам учратиш мумкин. Мазкур асарда қирғизлар билан қозоқлар ўртасидаги никоҳлар қайд этилади. Хусусан, Авлиёота³³⁶ ва Пишпак³³⁷ атрофида яшаган қирғизларнинг сарибағиш, сўлта ва буғу уруғлари билан қозоқлар бир-бирлари билан қиз олиб, қиз беришиб, никоҳ аҳдларини боғлаганлар³³⁸. Баъзи ҳолларда улар орасида низолар ҳам бўлиб турган ва бундай ҳолларда гоҳида қирғизлар, гоҳида қозоқлар устун келган.

Қўқон хонлигида интеграция ва ассимиляцияга умуман учрамаган этник гуруҳлар ҳам талайгина. Бу борада мазангларни алоҳида кўрсатиш мумкин. Мазангларнинг асосий фаолиятлари майда савдогарликдан иборат бўлиб, бу вазифани фақатгина аёллар бажарган. Мазанг эркаклари эса тўй-томошаларда карнай-сурнай сингтари чолғу асбобларини чалиш билан пул топишган. Мазангларнинг аёллари анъанавий кийимларида фарқ қилувчи

³³⁴ Махмуд Ҳаким Яйфоний. Хуллас ат-таворих ... 12-13-бетлар; Мулла Олим Махдум ҳожи. Тарихи Туркистон ... 20-бет.

³³⁵ Махмуд Ҳаким Яйфоний. Хуллас ат-таворих ... 12-13-бетлар; Мулла Олим Махдум ҳожи. Тарихи Туркистон ... 20-бет.

³³⁶ Ҳозирги Қозоғистон республикасидаги Жамбул шаҳри ва атрофи.

³³⁷ Қирғизистон республикасидаги Бишкек ва унинг атрофи.

³³⁸ Абу Убайдуллоҳ Тошкандий. Хулосат ул-аҳвол ... 166а - варак.

жиҳатлар мавжуд бўлиб, бошларига оқ докадан бўлган локки³³⁹ ўраб юришган³⁴⁰.

Пўлотжон домумлла Қайюмий мазангларнинг ўзига хос бўлган этник хусусиятлари ҳақида тўхталар экан, уларда “Тамошо билан болаларни суннат тўйи ўтказиш одати бор. Булар ўз ичларидан кекса ва мўътабарроқларини ўзларига катта қилиб калонлар сайлаб қўядилар то ўлгунча” – деб ёзади³⁴¹. Мазанглар ислом динига эътиқод қилишган. Тўйларида дошқозон атрофида йигитлар томонидан бажариладиган сар-сар номида бир ўйинлари бор бўлиб, бу ўйин жуда хавфлик бўлар экан. Мазанглар ўзбекча билсалар ҳам ўз ораларида форсчада сўзлашади. Булардан хофизлар, эшонлар хонақоҳларида талқин айтувчилар бўлган³⁴².

Шундай қилиб, Қўқон хонлиги мустақил давлат бўлган давр оралигида унинг аҳолиси мураккаб этник таркибга эга эди. Бу мураккаблик XVIII-XIX асрнинг 70-йилларида минтақада кечган этнодемографик жараёнлар, ижтимоий-иқтисодий ҳамда сиёсий омиллар туфайли янада чуқурлашган. Хонликда турли этносларнинг ўзаро муносабатлари интеграциялашув жараёнлари ривожига самарали таъсир кўрсатган. Турли ҳудудлар ва қўшни давлатлар, узоқ ва яқин мамлакатлардан қўчиб келган аҳоли ўзи билан янги хунар ва машғулоти турларини олиб келган, маҳаллийларини ўзлаштиришган. Муайян шарт-шароитлар мавжуд бўлганида хонлик аҳолисининг ҳар-хил этник гуруҳлари ўртасида юзага келган этномаданий алоқалар замирида турли халқларнинг муайян даражадаги интеграцияси амалга ошган. Буни таҳлил этилган ёзма манбалар маълумотлари у ёки бу даражада тасдиқлайди.

³³⁹ Мазанг аёллар бошларини оқ дока матодан рўмолнинг ичидан ўрашган бўлиб шу локки дейилган. 1990 йилларга қадар фақат ёши улуғ мазанг аёллари бошларига локки ўраб юришган.

³⁴⁰ Пўлотжон Қайюмий. Хўқанд тарихи ва унинг адабиёти, 1-дафтар, 152-варақ.

³⁴¹ Пўлотжон Қайюмий. Хўқанд тарихи ва унинг адабиёти, 1-дафтар, 152-варақ.

³⁴² Пўлотжон Қайюмий. Хўқанд тарихи ва унинг адабиёти, 1-дафтар, 152-варақ.

ХУЛОСА

Юкорида таъкидланганидек, кўриб чиқилган манбалар айнан этник масалани ёритишга бағишланмаган бўлса-да, уларда баён этилган сиёсий воқеа ва ҳодисалар орасида хонликлар аҳолисининг этник манзараси, турли қабила, уруғ, этник ва этнографик гуруҳлар ҳақидаги маълумотлар берилган. Воқеаларнинг мантикий таҳлили эса, минтақада кечган демографик ва этноинтеграцион жараёнлар, уларнинг муҳим омиллари юзасидан илмий-назарий хулосалар чиқаришга ёрдам беради.

Манбалардаги маълумотлар таҳлили шуни кўрсатдики, ўрта аср муаррихлари томонидан аҳолига нисбатан “аймок”, “жамоа”, “райят”, “тоифа”, “уруғ”, “халқ”, “эв”, “эл”, “элат”, “элатия”, “қабила”, “қавм” каби иборалар қўлланилган.

Шунингдек, хонликлардаги шаҳар аҳолиси тўғрисида сўз юритилганда, улар бевосита яшаган жойи, яъни шаҳар номлари билан аталган. Буни манбаларда келтирилган “андижонлик”, “бухоролик”, “марғилонлик”, “самарқандлик”, “урганжлик”, “хивалик” каби атамалар мисолида кўриш мумкин. Асарларда Бухоро хонлиги аҳолиси баъзи ҳолларда “мовароуннаҳрликлар” деган умумий ном билан ҳам берилган.

Бундан ташқари тадқиқ этилган асарларнинг айримларида “сарт” атамаси ҳам ишлатилган бўлиб, бунда муаррихлар асосан шаҳарда яшаган маҳаллий ўтроқ аҳолини назарда тутишган.

Манбалардаги маълумотлар Ўрта Осиё хонликларида яшаган аҳолининг этник таркиби ранг-баранг бўлганлигини кўрсатади. Уларни атрофлича таҳлил қилиш хонликлар аҳолисининг таркиби, унинг умумий ва ўзига хос жиҳатларини ёритиш имконини берди.

Шунингдек, Қўқон хонлиги тарихига оид манбалар ичида Мулло Аваз Муҳаммад Аттор “Тухфат ат-таворихи хоний” ҳамда Пўлотжон домулла Қайюмийнинг “Хўқанд тарихи ва унинг адабиёти” асарларини алоҳида кўрсатиб ўтиш лозим. Уларда 92 ўзбек қавмининг рўйхати келтириб ўтилган. Чунончи, тадқиқ этилган Бухоро ва Хива хонликлари тарихига доир манбаларнинг аксариятида ўзбекларнинг 92 уруғи ҳақида эслатиб ўтилсада, уларнинг алоҳида рўйхати берилмаган.

Тадқиқот доирасига тортилган асарлардаги маълумотларга кўра айрим уруғ қабилаларнинг вакиллари Бухоро, Хива, шунингдек, Қўқон хонлигида ҳам яшаган. Лекин, шу билан бирга

баъзи уруғ номлари айнан бир хонлик аҳолиси таркибида учрайди. Хулоса ўрнида қуйида ана шу ҳолат жадвал асосида акс эттирилди:

№	Бухоро, Хива, Қўқон хонликлари	Бухоро ва Хива хонликлари	Бухоро ва Қўқон хонликлари	Хива ва Қўқон хонликлари
1.	дўрмон, дўғлот, жалойир, кенегес (кенагас), мангит, минг, найман, уйгур, хитой, хитойи, юз, қалмоқ, қангли, қипчоқ, қўнғирот, қовчин (қаучин), қиёт, қора қиёт	-	аргин, ашпар, барлос, баҳрин, сарой, туруқшар, чўғрок (чоғрак), ўтарчи, қатагон, қирқ, қорлиқ (қарлуқ)	-

Факатгина бир хонлик аҳолиси таркибида номлари келтирилган уруғлар:

№	Бухоро хонлиги	Хива хонлиги	Қўқон хонлиги
1.	аймоқ, балужий, бароқий, бурқут (барқут), ёбу, жамиид, жобут, каройит (керойт), келечи, масид (масит), мекрут (мекрит), олчин, орлот (арлот), хушбай ва қора қиёт	бурлоқ, бошқирд, нукуз, хўжайли, шайх, ўн тўрт уруғ, қангли	алқор, биликчи (бўликчи), норин, санжақли, сергили, турк, туруқшар, тоғай, уч-уруғ, чигил, чурас, яғмо, қора қайроқ, қирғизларнинг чўнбоғиш, сўлта, буғу ва сарибоғиш, қозокларнинг беишамғали

Хива хонлиги аҳолисининг этник таркибига доир маълумотларнинг қолган икки хонликдан фарқли жиҳати шундан иборатки, кўриб чиқилган манбалардан бу ердаги қабила ва уруғларнинг ҳамда турли этник гуруҳларнинг умумий номларидан ташқари уларнинг майда уруғ бўлинмалари, тармоқларига қадар батафсил маълумот олиш мумкин. Бу ҳолатни Хива хонлигида уруғчилик анъаналарининг қолган хонликларга нисбатан кучлироқ бўлганлиги билан изоҳлаш мумкин.

Хонликлар аҳолиси этник таркибига доир юқорида берилган маълумотлар у ердаги уруғ ва қабилаларнинг географик жойлашувини қатъий чегаралаб қўя олмайди. Хусусан, Бухоро хонлигида яшаган *аймоқ*, *балужий*, *бароқий* каби уруғлар бошқа икки хонлик худудида бўлмаган, дея якуний хулоса бериш ҳам тўғри эмас. Чунки, турли табиий, сиёсий, иқтисодий ва маданий омиллар туфайли турли этник гуруҳларнинг бир жойдан иккинчисига кўчиб ўтиш ҳоллари тез-тез содир бўлиб турган.

Ўз ўрнида, табиий шароитнинг ўзгариши, ташқи ҳужумлар ҳамда ўзаро ер эгаллиги курашлари нафақат хонликлар худудида, балки бутун минтақада миграцион жараёнларни юзага келтирган. Бу ҳолат эса хонликлардаги демографик ва этнодемографик ўзгаришларга сабаб бўлган.

Дашти Қипчоқдан кириб келган кўчманчи уруғ-қабилаларнинг маҳаллий аҳоли таркибига сингиб кетиш жараёнининг айрим кўринишлари уччала хонликда ҳам бир ҳил кечганлиги кўзга ташланади. Бунинг маҳаллий ва четдан келган аҳоли ўртасидаги ўзаро никоҳ муносабатларида кўриш мумкин.

Шунингдек, бу жараёнда хонликларга турли этник гуруҳлар билан бирга кириб келган тил элементлари минтақа аҳолиси сўзлашувида янги сўз ва ибораларнинг пайдо бўлишига ҳам сабаб бўлган.

Юқорида қайд этиб ўтилганидек, турли омиллар натижасида юз берган бу жараёнлар айрим ҳолларда минтақа аҳолиси таркибининг бойишига ва турли этник гуруҳларнинг бир-бири билан аралашувиغا, гоҳида баъзи уруғ-қабилаларнинг бошқа минтақаларга чиқиб кетишига сабаб бўлган. Бунинг оқибатида юзага келган этноинтеграцион жараёнлар эса, халқларнинг маданий ҳаёти ҳамда ҳўжалик турмуш тарзида ўзаро таъсирни келтириб чиқарган. Турли кўринишлардаги анъана, урф одатлар бир-бирини

бойитган. Айниқса, кўчманчи чорвадор аҳолининг ўтроклашуви янада тезлашиб, яшаш тарзи ва машғулотида бир қатор ўзгаришларга олиб келган.

Бу жараёнлар шубҳасиз Ўзбекистон халқи этник тарихининг муҳим боскичларидан бири сифатида давлатчилигимиз анъаналарининг сўнгги ўрта асрлардаги ҳолатини ёритишда катта аҳмиятга эга.

ФҲЙДАЛАНИЛГАН МАНБАЛАР:

1. Muhammad Hakim khan. Muntakhab al-tawarikh. Selected history. Vol. II, Edited by Yayoi Kawahara & Koichi Haneda. – Tokyo : ILCAA 2006.
2. Seyfi Chelebiy Sayehatnamesi. Bibliotheque nationale, Paris. Supplement Ture 1361.
3. Shir Muhammad mirab Munis and Muhammad Riza mirab Agahi. Firdaws al-iqbal. History of Khorezm / Edited by Yuri Bregel. – Leiden, 1988.
4. The Life of Alimqul / Edited and translated by Timur Beisemdiev. – London: 2003.
5. Абдурахман-и Тали. История Абулфейз-хана. – Т.: Изд. АН УзССР, 1959.
6. Абу Убайдуллох Тошкандий. Хулосат ул-аҳвол. ЎзФА ШИ кўлэзма, инв. № 2084.
7. Абулғозий. Шажарайн турк / Нашрга тайёрловчилар Қ. Муниров, Қ. Махмудов. – Тошкент, 1992.
8. Бадриддин Кашмирий. Равзат ар-ризвон ва ҳадиқат ал-ғилмон. (автограф) ЎзФА ШИ кўлэзмаси, инв. № 2094.
9. Баёний. Шажараи Хоразмшоҳий / Нашрга тайёрловчи лугат ва изоҳлар муаллифи Иқболлой Адизова. – Т., 1991.
10. Бобур Захириддин Муҳаммад. Бобурнома. – Т.: Шарқ, 2002.
11. Вамбери А. Путешествие по Средней Азии: Описание поездки из Тегерана через Туркменскую степь по восточному берегу Каспийского моря в Хиву, Бухару и Самарканд, предпринятое в 1863 году с научною целью по поручению Венгерской Академии в Пеште, членом ея А. Вамбери // Туркестанский сборник. – Спб., 1869. Т. 12. – С. 109-110.
12. Данилевский Г.Н. Описание Хивинского ханства. Составлено в 1843 г. подполковником Генерального штаба Г.И. Данилевским // Записки ИРГО. – Спб. 1851. Кн. V. – С. 62-153.
13. Дилшод. Тарихи муҳожирон / нашрга тайёрловчи М.Қодирова – Т.: Фан, 1994.
14. Захириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома / Эйжи Мано нашлари асосида қайта нашрга тайёрловчи Саидбек Хасанов. – Т.: Шарқ, 2002.
15. Иванов П.П. Очерки истории каракалпаков // Материалы по

- истории каракалпаков. Т. VII. – М.-Л., 1935.
16. Материалы по истории казахских ханств XV – XVIII вв. (Извлечения из персидских и тюркских соч.) / Сост.: С.К. Ибрагимов, Н.Н. Мингулов, К.А. Пищулина, В.П. Юдин. – Алма-Ата: Наука, 1969.
17. Извлечение из «Шахид-и Икбал» соч. Агехи. Первод З. Аксакова // Материалы по истории туркмен и Туркмении XVI – XIX вв. / Иранские, бухарские, хивинские источники / Под ред. В.В. Струве, А.К. Боровкова, А.А. Ромаскевича, П.П. Иванова. – М.-Л., 1938. (МИТТ). Т. 2.
18. Материалы по истории туркмен и Туркмении XVI – XIX вв. / Иранские, бухарские, хивинские источники / Под ред. В.В. Струве, А.К. Боровкова, А.А. Ромаскевича, П.П. Иванова. – М.-Л., 1938. Т. 2.
19. Материалы по этнической истории тюркских народов Центральной Азии. – Тошкент, 2003. - С. 190-202.
20. Махмуд ибн Вали. Море тайн относительно доблестей благородных (География). – Т.: Фан, 1977.
21. Махмуд Ҳақим Яйфоний. Хуллас ат-таворих. ЎзФА ШИ лит. нашр № 304.
22. Мир Мухаммед Амин-и Бухари. Убайдулла-наме / Перевод с таджикского с примечаниями проф. А.А. Семенова. Ташкент: Издательство Академии Наук УзССР, 1957.
23. Мирза Мухаммад Хайдар. Тарих-и Рашиди / Введение, пер. с персидского А. Урунбаева, Р.П. Джалиловой, Л.М. Епифановой, примечания и указатели Р.П. Джалиловой, Л.М. Епифановой. – Т.: Фан, 1996.
24. Мирза ‘Абдал ‘Азим Сами. Та’рих-и салатин-и Мангитийа / Издание текста, предисловие, перевод и примечания Л.М. Епифановой. Москва. 1962.
25. Мирзо Олим Мушриф. Ансоб ас-салотин ва таворих ал-хавоқин. ЎзФА ШИ кўлёмаси, инв. № 1314.1
26. Мирзо Олим Мушриф. Ансоб ас-салотин ва таворих ал-хавоқин / Нашрга тайёрловчилар А. Матғозиев, М. Усмонова. Тошкент, 1995.
27. Мулла Шарафиддин Аълам ибн Нуриддин. Тарихи Саййид Роқим. Россия Фанлар академияси Шарқ кўлёмалари институти Санкт-Петербург бўлими кўлёмалар фонди. (РФА ШИ) Инв. № С

464.

28. Мулло Мусо Сайрабий. Тарихи Хамидий. Нашрга тайёрловчи Анвар Бойтўра. – Урумчи: Миллатлар нашриёти, 1986. (уйғур тилида)

29. Мулла Олим Махдум хожи. Тарихи Туркистон. Қарши. Насаф: 1992.

30. Муҳаммадёр ибн Араб Қатаған. Мусаххир ал-билод / Форсчадан Исмоил Бекжон таржимаси. Тошкент. 2001.

31. Муҳаммад-Казим. Наме-йи аламара-йи Надири. (Мироукрашающая надирова книга) / Факсимиле, изд. текста и предисл. Н.Д. Миклухо-Маклай. – М.: Восточная литература, 1960. Т. I.; 1965. Т. II.; 1966. Т. III.

32. Муҳаммед Юсуф Мунши. Муқим-ханская история / Перевод с таджикского, предисловие, примечания и указатели проф. А.А. Семенова. Ташкент: Изд. АН УзССР, 1956.

33. Муҳаммад Азиз Марғилоний. Тарихи Азизий. ЎзФА ШИ кўлёзма, инв. №11108.

34. Муҳаммад Умар кори Умидий. Мактубчайи хон. РФА. ШҚИ, СПб. кўлёзма инв.№ С 575.

35. Муҳаммад Ҳақимхон. Мучтаҳаб ат-таворих. ЎзФА ШИ кўлёзма, инв. № 594.

36. Муҳаммад Юнусжон шиғовул. Тарихи Алимкули амирлашкар. ЎзФА ШИ кўлёзма, инв. № 12136.

37. Надир-намэ или Китаб-и Надири. Т. 3. Сочинение Мухаммед Казима / Перевод и примеч. П.П. Иванова // Материалы по истории туркмен и Туркмении XVI – XIX вв. / Иранские, бухарские, хивинские источники / Под ред. В.В. Струве, А.К. Боровкова, А.А. Ромаскевича, П.П. Иванова. – М.-Л., 1938. Т. 2.

38. Пўлотжон домулла Қаюмий. Хўқанд тарихи ва унинг адабиёти. Уч дафтар. Асар академик А.Қаюмовнинг шахсий кутубхонасида сақланади.

39. Путешествие в Туркмению и Хиву в 1819-1820 гг., гвардейского генерала штаба капитана Н. Муравьева, посланного в сии страны для переговоров. Ч. II. - Москва, 1822.

40. Ризоқулихон Ҳидоят. Сафоротномаи Хоразм / Хоразм сафари кундаликлари. Форс тилидан таржимон: И. Бекжонов. Тошкент, 2009.

41. Санг Муҳаммад Бадахши. Тарихи Бадахшан / Материалы по

- истории Средней и Центральной Азии X - XIX вв.Т.: Фан, 1988.
42. Таворихи гузида нусратнома. РФА ШИ. Спб., инв. № В 745.
43. Мухаммад Солиххўжа Тошкандий. Тарихи жадидаий Тошканд. ЎзФА ШИ қўлёзма, инв. № 5732
44. Тарих-и Кашгар / Факсимиле рукописи Санкт-Петербургского филиала Института востоковедения Академии наук России / Издание текста, введение и указатели О.Ф. Акимовской. Санкт-Петербург. 2001.
45. Трактат Ахмада Дониша. История Мангитской династии / Перевод, предисловие и примечания И.А. Наджафовой. Душанбе: Дониш, 1967;
46. Фирдаус ул-Икбал // Материалы по истории туркмен и Туркмении XVI – XIX вв. / Иранские, бухарские, хивинские источники / Под ред. В.В. Струве, А.К. Боровкова, А.А. Ромаскевича, П.П. Иванова. – М.-Л., 1938.
47. Мунис ва Огахий. Фирдавс ул-икбол (Бахту саодат жаннати). Тошкент: Янги аср авлоди, 2010.
48. Ҳофиз Таниш Бухорий. Абдуллонома. 1-китоб. - Т.: Шарқ, 1999; 2-китоб, 2000.
49. Шах Махмуд Чурас. Хроника / Критический текст, перевод, комментарии, исследование и указатели О.Ф. Акимовской. – Москва, 1976.

АДАБИЁТЛАР:

1. Абашин С. Возвращение сартов? Методология и идеология в постсоветских научных дискуссиях // Антропологический форум. № 10. - С. 252-278.
2. Абдуллаев У. Фарғона водийсида этносларо жараёнлар – Тошкент, Янги аср авлоди. 1995.
3. Абусейтова М.Х., Баранова Ю.Г. Письменные источники по истории и культуре Казахстана и Центральной Азии в XIII - XVIII вв. (биобиблиографические обзоры). Алматы. Дайк-Пресс, 2001.
4. Аллаева Н. Ўрта асрларда Хива хонлиги аҳолиси таркиби ва унга этнодемографик жараёнларнинг таъсири / Ўзбекистонда этнодемографик жараёнлар. Халқаро конференция материаллари. 1-қисм. – Тошкент. 2005.
5. Асқаров А.А. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи. Тошкент, 2007.

6. Атаханов Ш. Цыгане Ферганской долины (Историко-этнологическое исследование) Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Ташкент, 2005.
7. Ахмедов Б. Ахмедов Б. Историко-географическая литература Средней Азии XVI – XVIII вв. (Письменные источники). – Т.: Фан, 1985.
8. Ахмедов Б. Махмуд ибн Вали и его энциклопедический труд // Общественные науки в Узбекистане, 1969, № 11. С. 62-65.
9. Ахмедов Б. Ўзбекларнинг этник тарихини ўрганишда қўлёзма манбаларни ўрни. Тарихдан сабоқлар. Тошкент. 1994.
10. Валиханов Ч.Ч. Записки о Коканском ханстве / Собр. Соч. том. 3. – Алма-Ата: 1985.
11. Губаева С.С. Население Ферганской долины в конце XIX – начале XX в. (этнокультурные процессы). – Ташкент, 1991.
12. Губаева С.С. Этнический состав населения Ферганы в конце XIX-начале XXв. (по данным топонимии). Ташкент, 1983.
13. Гуломов Х. Дипломатические отношения государств Средней Азии с Россией XVIII - в первой половине XIX в. Ташкент, 2005.
14. Иванов П.П. Очерки по истории Средней Азии. Москва, 1958.
15. История Узбекистан. Том III. Ташкент: Фан, 1993.
16. Короглы Х.Г. Взаимосвязи эпоса народов Средней Азии, Ирана и Азербайджана. – Москва, 1983.
17. Костенко Л. Город Хива в 1873 году // Туркестанский сборник. - Спб., 1873. Т. 82.
18. Кузнецов В.С. Цинская империя на рубежах Центральной Азии. – Новосибирск: Наука, 1983.
19. Матвеев А.М. Из истории выходцев из Ирана в Средней Азии во второй половине XIX – начале XX в. // Иран. Сборник статей. Москва, 1973. С. 195-214.
20. Материалы по районированию Средней Азии. Книга.1, часть.1. Бухара. Ташкент, 1926.
21. Муниров Қ. Мунис, Огахий ва Баёнийларнинг тарихий асарлари. Тошкент, 1960.
22. Набиев Р. Из истории Кокандского ханства. Ташкент: Фан, 1973.
23. Наливкин В.П. Краткая история Кокандского ханства. Казань, 1886.
24. Нуруллаева Ш. (Хоразм маъмур академияси) XIX аср охири -

- XX аср бошларида Хива хонлиги аҳолиси ҳақида баъзи маълумотлар.
25. Обзорение Кокандского ханства в нынешнем его состоянии // Записки Императорского Русского Географического общества. Спб., 1849. Кн. III.
  26. Описание Бухарского ханства / Составленное Н. Ханыковым. Спб.: в типографии Императорской Академии Наук, 1843.
  27. Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI – начале XIX вв. – Л., 1949.
  28. Плоских В. Киргизы и Кокандское ханство. – Фрунзе: Илим, 1977.
  29. Потанин Н.И. Записки о Коканском ханстве хорунжего Потанина // Военный журнал. 1831. – № 3-4. – С. 268-278.
  30. Семенов А.А. Каталог рукописей исторического отдела Бухарской Центральной библиотеки. Ташкент, 1925.
  31. Собрание Восточных рукописей Академии наук Узбекской ССР / Составитель А.А. Семенов. Ташкент, 1952-1987. Т. 1-11.
  32. Собрание Восточных рукописей Академии наук Республики Узбекистан (История) / Состав. Д.Ю. Юсупова, Р.П. Джалилова. Ташкент, 1998.
  33. Султонов. Т.И. Кочевые племена Приаралья в XV-XVII вв. Москва: Наука, 1982.
  34. Хасанов А. Народные движения в Киргизии в период Кокандского ханства. – М.: Наука. 1977.
  35. Хорошхин А.П. Сборник статей, касающихся до Туркестанского края, СПб, 1876.
  36. Хорошхин Н. Хивинское ханство // Туркестанский сборник. Спб.. 1883. Т. 116.
  37. Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. - Тошкент, 2001.
  38. Эшчонова Г. Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам достонининг вариантлари. Филология фанлари номзоди ... дис. Тошкент, 1994.
  39. Юдин В.П. О родоплеменном составе могулов Могулистана и Могулии и их этнических связях с казаками и другими соседними народами // Известия АН Каз.ССР, 1965, №3. С. 52-65.
  40. Яворский И.Л. Путешествия русского посольства по Афганистану. Т. II. - СПб, 1883.

41. Ғуломов Я. Хоразмнинг суғорилиш тарихи (Қадимги замонлардан ҳозиргача). – Тошкент, 1959.

Хорижий нашрлар:

1. Bregel Y. "Arabshahi". Encyclopaedia Iranica, ed. E. Yarshater, vol. II, (3). – 1987. Pp. 243-245.
2. Burton A. The Bukharans a Dinastic, Diplomatic and Commercial History. 1500-1702. – Great Britain, 1997.
3. Eastward Ho. The first English adventurers to the Orient – Richard Chancellor - Antony Jenkinson – James Lancaster – William Adams – Sir Tomas Roe By Foster Rhea Dulles with twenty illustrations / Essay Index Reprint Series. – New York. Books for Libraries Press. 1969.
4. Elphinstone. An account of the Kingdom of the Caboul. Vol. II, London, 1819.
5. Howorth H.H. History of the Mongols. – Londra, 1880. II/2.
6. Mukminova R.G. The Shaybanids / In. History of civilizations of Central Asia (Development in contrast: from the sixteenth to the mid-nineteenth century). Multiple History Series UNESCO Publishing. Vol. V. Editors: Chahryar Adle and Irfan Habib. Co-Editor: Karl M. Baipakov. 2003.
7. Muzaffar Alam. Trade, state policy, and regional change aspects of Mughal-Uzbek commercial relations, 1550-1750 / In India and Central Asia. Commerce and culture, 1500-1800 / Edited by Scott C. Levi. Oxford University Press. 2007.
8. Saray Mehmet. Rus İşğali Devrinde. Osmanli Devleti ile Türkistan Hanliklari arasindaki siyasi münasebetler (1775-1875). – Istanbul, 1984.
9. Scott C. Levi. Indian Diaspora in Central Asia and its Trade, 1550-1900. – Leiden, 2002.
10. Uzuncarşili, Osmanli Tarihi. – Ankara, 1954. III/2.

Босишга 13.01.2011. йилда рухсат этилди.
Бичими 60x84¹/₁₆. Ҳажми 8,25 б.т. Нусхаси 100 та
Буюртма № 32
Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Асосий
кутубхонаси босмахонасида чоп этилди.
Тошкент шаҳри 100070 И. Мўминов кўчаси, - 13 уй.